

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).
Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Verhuisbericht

Per 1 oktober heeft *Historica* een nieuwe hoofdredacteur en een nieuw adres:

Mariken Schuur
 Rijksuniversiteit Groningen / Faculteit der Letteren
 Postbus 716
 9700 AS Groningen
 050-3637752 (werk)
m.l.schuur@let.rug.nl
 050-3115286 (privé)

Redactie

Marieke Huisman (hoofdredactie)
 Marguërite Corporaal
 Suzanne Hautvast
 Annelies de Jeu (eindredactie)
 Mariken Schuur (eindredactie)
 Madelon Stokman
 Mieke de Vos

Redactieadres

Mariken Schuur, RUG / Faculteit der Letteren,
 Postbus 716, 9700 AS Groningen, 050-3637752 (werk),
m.l.schuur@let.rug.nl, 050-3115286 (privé)

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
 Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
 Voor privé-persoon bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.: € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer).
 Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
 Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
 U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren.
 Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: info@vrouwengeschiedenis.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
 Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
- 1e secretaris: **drs. Eveline Buchheim**
 Tel. 030-2341846,
 e-mail: e.buchheim@oorlogsdoc.knaw.nl
- 2e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: a.mevis@iia.v.nl
- Penningmeester: **drs. Marloes Hülken**
 Tel. 024-3612826 (w) 024-3609927 (p),
 e-mail: M.Hulken@let.kun.nl
- **drs. Sjoerd van Boxtel**
 Tel. 024-3236767, e-mail: teriferi@hotmail.com
- **drs. Marloes Schoonheim**
 Tel. 024-3611811,
 e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Maria Grever (EUR)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 Tel. 024-3611811
 E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
 Internet: www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html

ISSN 1382-3914

Lay-out:

Marieke Bausch
 Bausch Graphic Design

Druk:

Zet & Print, Naarden

Distributie:

Internationaal Informatiecentrum en
 Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)

Foto omslag: IIAV © Studio A, Den Haag

MIDDELEEUWEN

- Leven in de brouwerij
 Marjolein Dekken 3

ONDERWIJS

- De keus van je leven
 Marijke Huisman 4

MUZIEK

- Cobi Schreijer
 Angeline van den Berg 9

OORLOG

- Vrouwelijke soldaten in Suriname
 Pearl Pengel 12

TECHNIEK

- Alle was de deur uit
 Carianne van Dorst 15

ILLUSTRATOR

- Mary Hallock Foote
 Wouter van Raamsdonk 18

BRONNEN

- Religio etrusca
 Natalie L.C. Stevens 22

RECENSIE

- Familieonderneming
 Marlou Schrover 24
- Een formidabel weerwoord
 Pim van Oostrum 25
- Muzen
 Mieke de Vos 26

ONDER DE LOEP

27

SERVICE

28

VERS VAN DE PERS

30

SVVT

31

Onder historicae

Afscheid

'Leuk, moet je doen' en 'Wat een kans', dat waren reacties toen ik bekenden de vraag voorlegde of ik aan een promotie-onderzoek zou beginnen. Nu ben ik 31 jaar en krijg ik een promotiebeurs. Opmerkelijk genoeg was er vrijwel niemand in mijn omgeving die vroeg of ik van die beurs kon rondkomen. Terwijl mij de afgelopen zeven jaar, waarin ik als freelance onderzoeker, journalist, eind- en beeldredacteur werkte, stevast werd gevraagd hoe ik dat deed: met de wisselende financiën, verzekeringen en pensioenopbouw, het gebrek aan collega's, de onzekere toekomstperspectieven, de zelfdiscipline...

Nu lijkt dat niet meer te spelen, terwijl een beurs niet bepaald synoniem met financiële en sociale zekerheid is en een historisch promotie-onderzoek niet de meest directe weg naar succes op de arbeidsmarkt lijkt. Ondanks mijn bezwaren tegen een systeem waarin werk wordt beloond met een beurs, ben ik begonnen aan het promotie-onderzoek omdat ik me graag eens wat langer in een onderwerp wilde kunnen verdiepen dan met opdracht-onderzoek doorgaans mogelijk is.

Nu ben ik bijna een half jaar bezig, en eigenlijk verschilt het werk niet veel van wat ik eerder deed: ik lees, denk en schrijf en houd mezelf aan de gang. Het voornaamste verschil zit 'em in de reacties van anderen, waaruit soms een soort eerbied voor de academie spreekt. Dat ergert me omdat er meer op de wereld is dan de universiteit, bijvoorbeeld de redactie van *Historica*.

Met veel plezier heb ik de afgelopen zeven jaar gewerkt aan het maken van dit tijdschrift, samen met de andere vrijwilligsters die ook hun tijd en energie staken – en steken – in iets dat misschien weinig status heeft en al helemaal geen geld oplevert, maar wel leuk en inspirerend is, zowel voor de redactie zelf als hopelijk voor de lezers. Nu geschiedenis mijn werk is geworden, heb ik desalniettemin besloten me in mijn vrije tijd niet met geschiedenis bezig te houden en met *Historica* te stoppen. Ook Suzanne Hautvast en Lizzy Jongma zijn gestopt als redactielid. De nieuwe hoofdredacteur Mariken Schuur zal verder gaan met de redactie die inmiddels is versterkt door Madelon Stokman.

Ik wens de redactie veel plezier en succes met het werk en ik hoop dat mensen van binnen en buiten de universiteit zich zullen blijven inzetten als vrijwilliger voor de VVG, het redactiewerk en als schrijver van onbetaalde en punten-loze artikelen en recensies voor *Historica*.

Marieke Huisman

Leven in de brouwerij

Hollandse bierbrouwsters in de late middeleeuwen (ca. 1500-1552)

Tot in de achttiende eeuw gold bier als de belangrijkste dorstlesser voor de bevolking van Holland. Iedereen dronk de hele dag bier; mannen, vrouwen en kinderen. Bier werd niet alleen gedronken, er werd ook eten van gemaakt, bijvoorbeeld bierpap en bierstoof. Teneinde alle mensen in hun dagelijkse bierbehoefte van meer dan één liter per persoon per dag te kunnen voorzien waren er vele brouwers actief. Onder hen bevond zich een aanzienlijk aantal vrouwen. In dit artikel staat de sociaal-economische positie van brouwsters in Gouda en Haarlem centraal. Deze plaatsen behoorden tijdens de middeleeuwen samen met Delft tot de drie grootste en belangrijkste brouwerssteden in het gewest Holland. Delft wordt hier buiten beschouwing gelaten omdat daar in 1536 een grote stadsbrand geweest is die bijna het gehele stadsarchief heeft verwoest.

Een brouwer roert het moutbeslag met een roerstok in een kleine beslagkuip.

Bron: W. Born, Merckwaardighe bierologie. Amsterdam 1966.

Tot in de dertiende eeuw werd er voornamelijk door vrouwen thuis gebrouwen, als onderdeel van de dagelijkse voedselbereiding. Met de toename van de exportmogelijkheden, de groei van de steden en de arbeidsdeling die op allerlei gebieden ontstond, onderging ook het brouwen een proces van professionalisering. De huisbrouwerijen namen in aantal af en werden uiteindelijk zelfs verboden. De brouwers gingen zich verenigen in gilden en de brouwnijverheid kwam al aan het einde van de veertiende eeuw tot grote bloei. De brouwering vormde een belangrijke pijler van de stedelijke economie. Zij droeg door de vele belastingen en accijnzen voor een groot deel bij aan de inkomsten van de stad. Om deze inkomsten veilig te stellen vaardigde het stadsbestuur een aanzienlijk aantal wetten en keuren uit teneinde de brouwers tot het betalen van belasting te dwingen en om de nering voor bedreigende invloeden van buitenaf te beschermen. Opvallend aan deze regelgeving is dat zij niet seksegebonden was. Hierdoor bestond er dus geen formele belemmering voor vrouwen om met het brouwersvak aan te vangen. Voor Gouda bestond er al vanaf 1366 een uitgebreide brouwerskeur, voor Haarlem vanaf 1407. In beide keuren werden zowel de brouwers als de brouwsters genoemd.

Kansen

Aan de brouwers werden geen eisen van vakbekwaamheid gesteld. Een ieder die aan de vestigingsvoorwaarden voldeed was vrij om te gaan brouwen.

Het meesterschap bestond niet, en men hoefde dus ook geen meesterproef af te leggen. Voor vrouwen boden deze regelingen een uitgelezen kans. Zolang zij aan de vestigingsvoorwaarden voldeden konden ze bier gaan brouwen. Een ander belangrijk voordeel voor vrouwen was dat ten aanzien van de overerving van het gildenlidmaatschap er geen onderscheid werd gemaakt tussen mannen en vrouwen. In de Haarlemse brouwerskeur was vastgesteld dat indien een brouwer of brouwster overleed het de overige gezinsleden vrij stond uit hun midden een nieuwe brouwer te kiezen. Deze nam het lidmaatschap van het gilde over. De resterende gezinsleden konden tegen een gereduceerd tarief lid worden. In het geval dat de kinderen minderjarig waren, kon de overlevende ouder doorgaan met brouwen tot één van de kinderen de volwassen leeftijd had bereikt of getrouwd was. Deze kon dan eventueel de brouwerij overnemen. De brouwerij kon hierdoor altijd voor het gezin behouden blijven, en er hoefde geen meester of meesterknecht van buiten aangetrokken te worden om het bedrijf voort te zetten. Ook in Gouda was het voor de resterende gezinsleden toegestaan de brouwerij te continueren ongeacht of dit door een echtgenote, zoon of dochter werd gedaan. Hoewel er geen meesterproef afgelegd hoefde te worden, waren er in een brouwerij wel leerlingen aanwezig. Brouwen is namelijk een redelijk ingewikkeld proces en men moest de kennis van het vak bij een erkend brouwer opdoen. Het personeel kon na het over-

lijden van de brouwer gewoon door blijven werken. Een leerling of gezelf hoefde niet op zoek naar een andere betrekking waar hij onder leiding van een erkende meester zijn leertijd afmaakte en de meesterproef deed. Tevens lijkt het erop dat het mannelijk personeel in een brouwerij minder moeite had met een vrouw als baas dan in andere beroepsgroepen. In de brouwerij werkten mannen en vrouwen altijd al gezamenlijk. Bovendien was het belangrijkste personeelslid de brouwster, die het bierbeslag tezamen met de hop in de brouwketel kookte. Omdat dit het meest cruciale onderdeel van het brouwproces vormde, moest men hier zeer bekwaam in zijn. Waarschijnlijk werd deze taak over het algemeen door de echtgenotes van de brouwers waargenomen. Bij de in 1509 en 1510 in Gouda uitgevaardigde keuren stonden niet alleen de brouwers vermeld die de eed hadden moeten afleggen, maar ook hun mannelijke knechten en huwelijkspartners. Het zou niet logisch zijn geweest de echtgenotes een eed te laten doen indien zij zich volledig afzijdig hielden van het brouwproces.

De mogelijkheden voor vrouwen om zelfstandig te gaan brouwen waren dus redelijk gunstig te noemen. Nochtans was hun (relatieve) aantal niet altijd even hoog. Van Haarlem is voor de periode van 1518 tot en met 1552 – met uitzondering van de jaren 1519 en 1539-1547 – het exacte aantal brouwers bekend. Zij zijn met hun volledige naam geregistreerd, waardoor het mogelijk is mannen en vrouwen te

onderscheiden. In 1518 waren er 81 brouwers actief, waaronder slechts tien vrouwen (12,3 %). Door een stijging van de productiekosten en de hieruit voortkomende noodzaak tot schaalvergroting konden in de loop van de zestiende eeuw alleen de grotere brouwerijen overleven. In 1552 waren er nog maar 41 geregistreerde brouwers werkzaam. Hoewel er in dit jaar maar twaalf brouwsters actief waren, was hun aantal relatief met meer dan honderd procent toegenomen tot 29,3 %.

Gedurende de periode van 1518 tot en met 1552 telde Haarlem in totaal 210 geregistreerde brouwers; van hen waren er 20,5 % vrouw, oftewel 43 personen.

Omdat er voor Gouda slechts volledige lijsten voor de jaren 1509, 1510 en 1546 zijn overgeleverd, is het niet mogelijk een gemiddelde voor de gehele periode te geven. In 1509 waren er 152 brouwers, van wie 21 vrouwen. Gedurende het brouwersjaar 1510 was er één brouwer bijgekomen, hadden twee vrouwen de brouwerij van hun overleden man voortgezet, en waren drie vrouwen gestopt of getrouwd. Het percentage brouwsters van deze twee jaren bedroeg gemiddeld 13,5 %. In 1546 was het aantal brouwers met een derde afgenomen, en het aantal brouwsters met ongeveer een zelfde deel. Het percentage brouwsters in 1546 vormde 13 % van het totaal aantal brouwers. Het volledige aantal brouwsters uit Gouda dat in deze jaren actief was, bedroeg 61 personen.

In Haarlem daalde de productie gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw veel minder snel dan het aantal brouwers, dat tussen 1518 en 1552 gehalveerd was. Dit betekende dat de individuele brouwers hun productie gemiddeld flink hebben moeten opvoeren. Zoals gezegd was aantal brouwsters relatief met meer dan 100 procent toegenomen en zij hebben dan ook een belangrijk aandeel gehad in de productievermeerdering per brouwer. In de grafiek is het verloop van de gemiddelde productie over de gehele periode van de mannelijke en van de vrouwelijke

ke brouwers per jaar aangegeven.

Tot ongeveer 1530 brouwden de Haarlemse vrouwen meer dan gemiddeld. Na 1530 nam dit af, al wisselde het percentage nogal eens per jaar. De vrouwen deden over de gehele periode niet veel onder voor de mannen. Er waren zelfs enkele vrouwen die eigenaar waren van zeer grote brouwerijen. De eigenaressen van de grootste brouwerijen waren tevens degenen die het het langst volhielden. Het is echter niet met zekerheid te stellen dat de kleinere brouwsters stopten omdat zij failliet gingen. De meeste brouwsters waren weduwen, en het is niet bekend op welke leeftijd zij weduwe waren geworden. Het is zeer wel mogelijk dat een aantal van hen binnen een paar jaar na het overnemen van de brouwerij alsnog het bedrijf verkocht of wellicht kwam te overlijden.

Weduwen en dochters

Opvallend is dat het aantal brouwsters geleidelijk toenam, terwijl het totaal aantal brouwers gedurende deze periode halveerde. Dit is te verklaren uit het feit dat de meeste brouwsters weduwen waren. Verschillende brouwers die een bedrijf begonnen gingen na enkele jaren failliet en verdwenen uit het brouwersvak. Vrouwen die het bedrijf van hun man na zijn overlijden voortzetten, stapten in een onderneming die al meerdere jaren bestond en succesvol was. Zij hoefden zich in eerste instantie geen zorgen te maken over personeel, kapitaalgoederen en afnemers, en een plaats op de afzetmarkt.

Daar de meeste vrouwen al in het brouwbedrijf werkzaam waren op het moment dat hun echtgenoot nog leefde, waren zij goed bekend met het brouwproces. Het ontbreken van beperkende regels en de mogelijkheid het bedrijf en de inkomsten voor het gezin te behouden, maakte dat zij de stap makkelijk konden maken. Van de 43 Haarlemse brouwsters die werkten in de periode 1518-1552 is met zekerheid vast te stellen dat er 31 (72,1%) weduwen van brouwers waren. Ook in Gouda waren de meeste brouwsters

weduwe. Van de 61 hier getraceerde brouwsters hadden er in ieder geval 45 (73 %) reeds hun man verloren op het moment dat zij brouwden. Slechts drie van de 45 weduwen waren niet met een brouwer getrouwd geweest.

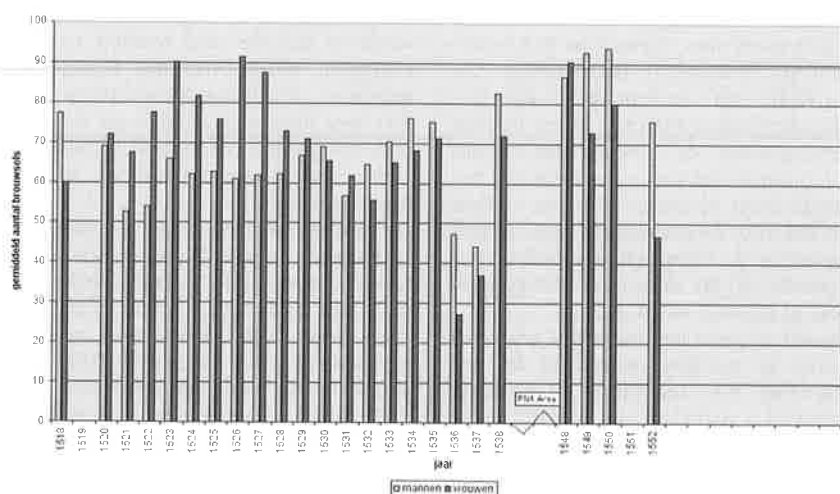
De meeste brouwerijen gingen over van vader op zoon en eventueel van moeder op zoon. Een enkele keer gebeurde het dat een brouwerij werd voortgezet door een dochter. Dochters brouwden vaker tijdelijk op het moment dat hun vader afwezig was. De Goudse Aecht den Duytschen heeft als ongetrouwde jonge vrouw enige jaren de leiding over haar vaders bedrijf op zich genomen. Dirck den Duytschen was in het begin van de zestiende eeuw gedurende een lange tijd afwezig. Als vertegenwoordiger van het stadsbestuur werd hij er regelmatig op uitgestuurd om de belangen van Gouda in den vreemde te behartigen. De leiding over de brouwerij werd op dat moment overgenomen door zijn dochter. Na zijn definitieve terugkeer is hij waarschijnlijk weer zelf gaan brouwen. Ook binnen de Goudse familie Lonck waren er twee dochters die in dezelfde periode het brouwersvak gingen uitoefenen. De dochter van Cornelis Lonck was echter slechts zaakwaarnemer bij afwezigheid van haar vader. Haar nichtje Margryete Lonck had in 1546 haar eigen brouwerij alwaar zij onafhankelijk van haar vader Jacob brouwde. Deze situatie was echter van korte duur. Jacob Lonck kwam nog in hetzelfde jaar te overlijden, waarna Margryete de familiebrouwerij samen met haar man voortzette.

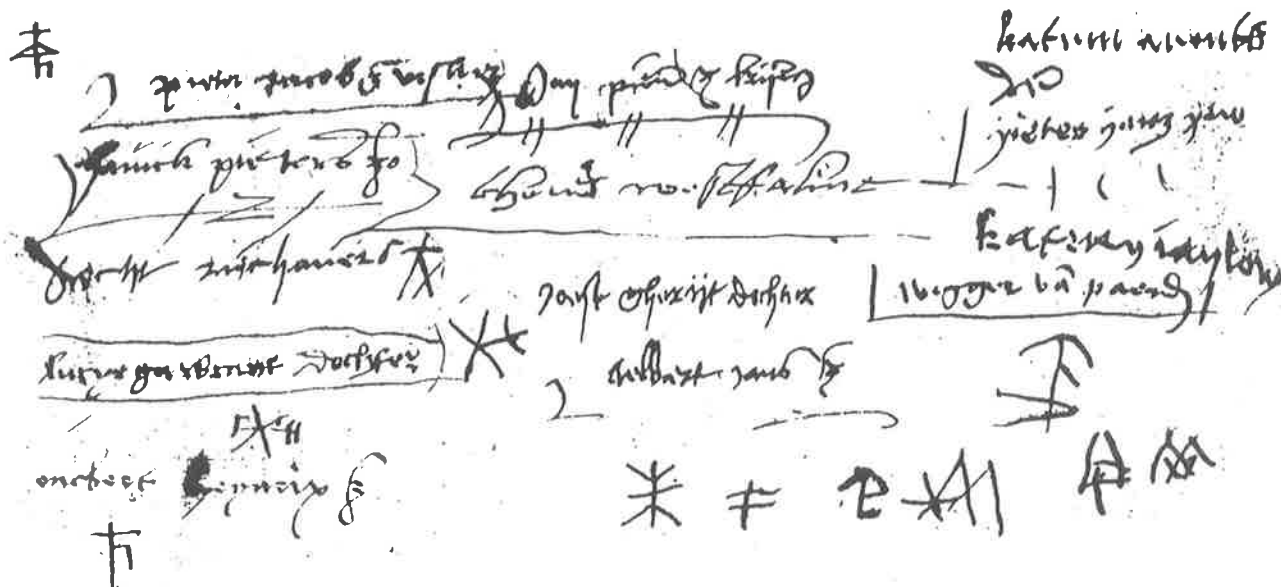
Inspraak

Dat de brouwsters door hun beroep aanzien en medezeggenschap konden verwerven in een samenleving waar de mening van vrouwen meestal niet werd gevraagd, wordt onder andere duidelijk door stukken uit het Brouwersarchief van Haarlem en verklaringen uit het Rechterlijk Archief van Gouda. In het Haarlemse Brouwersarchief bevinden zich enkele brieven die zijn ondertekend door alle brouwers met hun naam of brouwersmerk. Ook de vrouwen hebben deze verzoeken aan het stadsbestuur mede ondertekend. Men heeft de moeite genomen alle brouwerijen langs te gaan en om een handtekening te vragen. De signatuur van een brouwster telde blijkbaar net zo zwaar dat van een brouwer.

In het Rechterlijk Archief van Gouda is een serie verklaringen aanwezig van brouwers die zich verzetten tegen een nieuwe manier van brouwen. Een aantal personen had een voorstel gedaan om 41 vaten bier in plaats van de al jaren gangbare 31 vaten bier uit één brouwsel te gaan halen. Omdat de brouwers het na een jaar van discussiëren nog niet eens kon worden, heeft het stadsbestuur op 26 april 1538 de tegenstanders van het nieuwe aantal opgeroepen om een verklaring af te leggen. 51 van de 120 brouwers die Gouda op

gemiddelde productie van mannen en vrouwen per jaar in Haarlem (1518-1552)

Fragment van een verzoekbrief uit 1546 welke was gericht aan het stadsbestuur van Haarlem.

Alle brouwers hebben met hun naam of brouwersmerk ondertekend.

Bron: AvK, SA, brouwersgilde, no. 84: 10-11-1546

dat moment telde, hebben hierop ten overstaan van de vroedschap een verklaring afgelegd. Onder hen waren twaalf brouwsters. Het is helaas niet bekend of dit alle brouwsters waren, of dat er zich onder de voorstanders ook vrouwen bevonden. De meeste argumenten van de tegenstanders hadden betrekking op de verslechterende concurrentiepositie van de kleinere brouwers indien de brouwsels groter zouden worden. Van de brouwsters zijn echter vier nogal afwijkende verklaringen opgetekend. Zij gaven geen economische redenen tegen het nieuwe aantal, maar vertelden dat ze niet meer wisten wat ze moesten denken en dat ze de beslissing aan de burgemeesters zouden overlaten. Gerritge Aert Michielszoonsweduwe heeft deze wat vreemde houding in haar verklaring toegelicht. Haar zwager, die zelf brouwer was, was bij haar aan de deur gekomen en had haar duidelijk gemaakt dat zij maar beter met het nieuwe aantal kon instemmen. Indien zij bij de burgemeesters een andere mening kenbaar zou maken zou dat haar duur komen te staan. Hierbij vermeldde Gerritge ten overstaan van de vroedschap dat zij maar een arme weduwe was en dus weinig anders kon dan het 'advies' van haar zwager ter harte te nemen.

Uit verklaringen van andere personen wordt duidelijk dat Gerritge niet alleen stond en dat er van een georganiseerde intimidatieactie sprake moet zijn geweest. Ook bij enkele mannen heeft men een poging tot chantage ondernomen. Deze chantagepogingen sorteerden echter weinig effect. Bij Cornelis Wouterszoon werd er gedreigd met aangifte bij de schout omdat hij te veel gebrouwen zou hebben. Cornelis liet zich echter niet intimideren en het enige wat hij zijn chanteurs had toe te voegen was: 'zy doen hoir best ick en hebbe daer niet mede te doen'. Het lijkt het er op dat vooral de vrouwen stevig onder druk zijn gezet.

Enerzijds kan dit negatief geïnterpreteerd worden: men dacht waarschijnlijk dat vooral alleenstaande vrouwen makkelijker te intimideren zouden zijn, wat ook blijkt uit de reacties van de onder druk gezette brouwers en brouwsters. Anderzijds zou het ook op een positieve manier uitgelegd kunnen worden. De mening van de brouwsters telde blijkbaar net zo zwaar als die van hun mannelijke collega's. Zonder hun instemming kon het nieuwe aantal vaten niet ingevoerd worden. Alle middelen werden daarom gebruikt teneinde de beslissing van de brouwsters te beïnvloeden.

Tot besluit

De brouwsters in Holland verkeerden dus in een niet ongunstige positie. Ze konden zelfstandig in hun onderhoud voorzien en stonden in hun werk op gelijke voet met hun mannelijke beroepsgenoten. Inzake de regelgeving vanuit de gilden en de stedelijke overheid werd er geen onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen. Hoewel de meeste brouwsters weduwen waren, stond het ambacht voor iedereen open. Brouwen was een eenzaam beroep en onder vakgenoten werd men gerespecteerd om zijn of haar meesterschap.

Marjolein Dekken is sinds september 2002 werkzaam als Onderzoeker in Opleiding aan het IISG te Amsterdam. Ze maakt deel uit van het project 'Vrouwenarbeid in de Republiek gedurende de Vroegmoderne Tijd (1500-1815) en doet onderzoek naar de arbeid van vrouwen in de productie en handel van drank (ca. 1500-1815).

Literatuur

- Marjolein van Dekken, *Bier maakt het leven goed. De sociale positie van bierbrouwsters in de Hollandse steden Haarlem en Gouda gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam, 2001 (Eindschrijftje opleiding Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam).
- Paul van Dun, *Acht eeuwen uit 'n goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving*. 's Hertogenbosch, 1998.
- David Herlihy, *Opera muliebria. Women and work in late medieval Europe*. New York, 1990.
- Martha C. Howell, *The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the low countries, 1300-1550*. Chicago, 1998.
- J. Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem*. 's Gravenhage, 1911.
- M. Hulshof, 'De Goudse ambachtsgilden', in: K. Goudriaan e.a., *De gilden in Gouda*. Zwolle, 1996, pp. 65-85.
- J. van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600*. Amsterdam, 1950.
- V.C.C.J. Pinkse, 'Het Goudse kuitbier', in: *Gouda zeven eeuwen stad, 1272-1972*. Gouda, 1972, pp. 91-128.
- L.M. Rollin Couquerque en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda*. 's Gravenhage, 1917.
- Richard W. Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state*. Leiden, 2001.

De keus van je leven

Praktische opdracht voor het studiehuis over de tweede feministische golf

"Ik zit in 5-vwo en wil een werkstuk schrijven over de emancipatie van de vrouw. Hebt u informatie voor mij?" "Wij moeten voor school een verslag schrijven over Dolle Mina, kunt u ons daarbij helpen?"

Willekeurige vragen die in allerlei varianten naar het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) worden gemaild. Eind 2003 kunnen deze leerlingen terecht bij De keus van je leven, een onderwijs-applicatie die hen aan de hand van affiches de mogelijkheid biedt een onderzoek naar aspecten van de tweede feministische golf in Nederland uit te voeren.

Leerlingen die op zoek zijn naar materiaal voor een werkstuk over de emancipatie van de vrouw of het feminisme in de jaren zestig, konden tot nog toe moeilijk geholpen worden door het IIAV. Nog afgezien van het feit dat de meeste vragen weinig specifiek zijn, bestaat er geen toegankelijk en overzichtelijk handboek over 'de' emancipatie van 'de vrouw'. Ook is 'de' geschiedenis van 'de' vrouwenbeweging in Nederland niet geschreven. Er is natuurlijk *Van moeder op dochter*, het standaardwerk van Willemijn

Posthumus-van der Goot en anderen over de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd, maar dat boek is geschreven in 1948. Twintig jaar later werd het herzien en in 1977 schreef Posthumus-van der Goot, bij de uitgave door de SUN, een nawoord 'Nog geen tien jaar later'. Daarin maakt ze in zeer kort bestek gewag van de ontwikkelingen na 1968. Over Dolle Mina, of breder: de tweede feministische golf, bestaat nog geen overzichtswerk. In 1986 promoveerde Joyce Outshoorn op een proefschrift

over de politieke strijd rondom de abortuswetgeving. In de afgelopen jaren zijn opnieuw enkele studies over aspecten van de tweede golf verschenen. Eerst *Het persoonlijke wordt politiek* (1996) van Irene Costera Meijer, een dissertatie over feministische bewustwording in Nederland tussen 1965 en 1980. Later het proefschrift *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* (1998) van Anneke Ribberink over Man Vrouw Maatschappij (MVM). In 2001 verscheen bovendien *Caleidoscopische visies*, waarin Amalia Deekman en Mariette Hermans een eerste aanzet tot een geschiedenis van de zwarte-, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland doen. Natuurlijk zijn er nog meer studies, rapporten en scripties over allerlei aspecten van emancipatie en de geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland geschreven, maar voor leerlingen uit het voortgezet onderwijs is veel van deze informatie niet toegankelijk en aansprekend genoeg.

Armeluismassamedium

Heel anders ligt dat met de collectie affiches, die het IIAV in de loop van haar bestaan verzamelde. Veelal aantrekkelijk vormgegeven brengen affiches direct een opvatting of strijdpunt onder de aandacht. De kracht van affiches ligt dan ook in hun eenzijdigheid, aldus de publicist H.J.A. Hofland. Een goed affiche trekt in één oogopslag de aandacht en prikkelt de voorbijganger zich een mening te vormen over de aan de orde gestelde kwestie, of dat nu vrije abortus, een schone Waddenzee, een popconcert, een krakersfeest of een vreedzame samenleving betreft.

Het affiche is bij uitstek het medium van minderheden. En vele 'minderheden' begonnen zich in de jaren zestig te roeren. Maar de reguliere media waren doorgaans niet genegen discriminatie van homoseksuelen of de bestaande rolpatronen ter discussie te stellen. Mensen en groepen die dat wel wilden, zochten hun toevlucht bij het stencil of het affiche. Vandaar dat Hofland het affiche karakteriseert als "het enige echte armeluismassamedium". Onder die 'armelui' schaarden zich ook de vrouwen die zich organiseerden in feministische actiegroepen als Dolle Mina en MVM.

In de jaren zeventig, toen het IIAV zeer actief bij de feministische actiethema's van die tijd was betrokken, stroomden de pamfletten en affiches van vrouwenhuizen, vrouwen theatergroepen, vrouwenorganisaties en vrouwenmanifestaties binnen. Ze werden opgehangen in

het pand, maar ze werden óók bewaard. Datzelfde geldt voor affiches die meekwamen met de archieven van allereerste vrouwenorganisaties, die door het IIAV worden bewaard. Een enkele keer werd een affiche aangekocht, met name exemplaren van voor 1960. Het resultaat is een rijke collectie, die aan de hand van zo'n 4000 affiches de zeer veelzijdige geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland toont.

Nationaal geheugen

Die geschiedenis was tot voor kort nauwelijks zichtbaar. De affiches lagen keurig genummerd opgeslagen in het beeldarchief van het IIAV, maar ze waren niet beschreven. Doordat het IIAV kon aansluiten bij *Het Geheugen van Nederland* is dat nu veranderd. *Het Geheugen van Nederland* is een project dat wordt gesubsidieerd door het ministerie van OC&W en gecoördineerd door de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het doel is één website te maken, waarop zo'n veertig erfgoedinstellingen een deel van hun collectie presenteren. Het voordeel van een dergelijke website is tweeledig. Als ze digitaal beschikbaar komen, hoeven kwetsbare originelen niet langer door vuile mensenhanden te gaan, wat hun behoud ten goede komt. Bovendien wordt de toegankelijkheid van historisch materiaal vergroot. Mensen die geïnteresseerd zijn in een bepaalde collectie of een bepaald onderwerp, hoeven zich niet langer binnen kantoortijden naar een erfgoedinstelling te bewegen. Met een pc kunnen ze de collecties van instellingen als het IISG, het Tropenmuseum, het Mauritshuis en het IIAV doorzoeken via internet.

De toegankelijkheid werd door de subsidiegever expliciet gekoppeld aan educatieve doelstellingen. Een centrale doelgroep van de website is daarom het

voortgezet onderwijs. De erfgoedinstellingen die aan het project deelnemen en subsidie ontvangen, verplichten zich een interactieve onderwijstoepassing bij hun collectie te realiseren. Instellingen kunnen zelf kiezen hoe ze dat aanpakken en voor welke groep leerlingen ze een toepassing willen maken.

Het IIAV koos voor een module over de tweede feministische golf, die te gebruiken is in de geschiedenislessen in de bovenbouw van havo en vwo (het studiehuis). De werkvorm is een zogenoemde 'praktische opdracht'. Dit betekent dat leerlingen materiaal krijgen aangereikt, waarmee zij zelf een onderzoekje moeten doen. De praktische opdracht sluit aan bij de kerndoelen 'Levensonderhoud en sociale verhoudingen' (vwo) en 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland' (havo). Met behulp van deze opdracht worden leerlingen getraind in vaardigheden als het herkennen van veranderingen in normen en waarden, het herkennen van standplaatsgebondenheid en het gebruik van beeldbronnen in het algemeen.

Kiezen

De onderwijstoepassing heet *De keus van je leven. Maatschappelijke veranderingen in de positie van meisjes en vrouwen, 1960-1990*. Aanvankelijk zocht het IIAV naar een manier om de tweede feministische golf eenvoudig en toegankelijk te presenteren voor leerlingen, die over nauwelijks enige voorkennis beschikken. Termen als 'handelingsonbekwaamheid', 'rolpatronen' en 'kostwinnerschap' doen geen enkele bel rinkelen en het woord 'feminisme' bevordert in veel gevallen de interesse niet. Volgens een onderzoek van Pauline Naber doet dat woord leerlingen zelfs denken aan iets van 'vroeger'. Als feminisme dan ook nog eens in de geschiedenisles wordt behandeld, lijken zij alleen maar gesterkt te worden in die opvatting. De centrale insteek van deze onderwijstoepassing is daarom 'kiezen' geworden: kiezen voor een leven naar je eigen inzichten.

De toepassing begint met een animatie waarin een aantal jongens en meisjes in een scholierencafé praten over wat ze na de eindexamens willen gaan doen. De één wil werken, de ander gaat studeren, weer een ander wil een reis naar Australië maken en nog weer een ander droomt van een gezin. Moraal van het verhaal is dat jongeren van nu een grote mate van vrijheid hebben om te kiezen wat zij zélf willen, terwijl het toekomstperspectief van vrouwen rond 1960 in grote lijnen besloten lag in huwelijk en moederschap. Na de animatie worden de leerlingen naar tijdvakken geleid, waarmee ze kunnen onderzoeken hoe het zo is gekomen dat zij nu de vrijheid hebben om te kiezen. Een mogelijk nadeel van de focus op 'kiezen' is dat feminisme wordt versmald tot een blind individualisme,

VROUWEN GEZOCHT VOOR 'MANNENWERK'

In de jaren tachtig maakte de rijksoverheid zich sterk voor economische zelfstandigheid van vrouwen. Een doelstelling die veelal werd gecombineerd met de doelstelling 'roldoorbreking', zoals in de campagne 'Vrouwen gezocht voor mannenwerk' die het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 1988 tot 1990 voerde. Collectie IIAV.

waarbij alles 'je eigen keuze' is en vraagstukken rondom de werking van macht en sociale ongelijkheid uit beeld verdwijnen. Dit is deels geprobeerd te ondervangen door binnen de tijdvakken aandacht te besteden aan verschillende visies van verschillende groepen vrouwen op een bepaald thema. Door de keuze van items wordt bijvoorbeeld duidelijk dat arbeid voor witte, hoogopgeleide feministen een heel andere betekenis had dan voor laagopgeleide gastarbeidersvrouwen. Net zoals racisme voor zwarte vrouwen een thema was, terwijl de witte vrouwenbeweging lange tijd geen oog had voor verschillen tussen verschillende vrouwen.

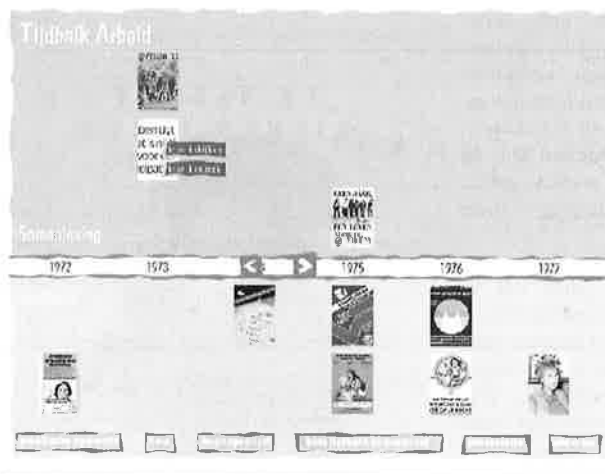
Wisselwerking

Aansluitend bij de beleavingswereld van jongeren en het leerdoel veranderingen in normen en waarden te onderzoeken, verdiepen leerlingen zich met *De keus van je leven* in één van de belangrijkste sociale veranderingen van de twintigste eeuw. Zeker na 1960 zijn immers de normen over wat gepast, gewenst en belangrijk is ten aanzien van de verhouding tussen vrouwen en mannen ingrijpend gewijzigd. Dat is niet 'van-zelf' gegaan, maar resultaat van de energie die vele vrouwen en mannen hebben gestoken in zaken als meer onderwijs voor meer meisjes en vrouwen, gelijk loon voor gelijke arbeid, uitbreiding van de kinderopvang, rol doorbreking en de eis van zelfbeschikking van vrouwen over hun eigen lichaam en seksualiteit.

De veranderingen in het denken over die vier thema's – onderwijs, arbeid,

Een van de affiches waarmee de feministische actiegroep Man Vrouw Maatschappij haar eis van rol doorbreking kracht bijzette, circa 1976. Collectie IIAV, © Rinke Doornekamp.

Een fragment uit de tijdbalk over het thema *Arbeid*. Leerlingen kunnen een affiche aanklikken om deze te vergroten en de bijbehorende informatie te lezen. De affiches kunnen tevens 'bewaard' worden om te gebruiken in het verslag of de computerpresentatie. Via de knoppen onderin beeld navigeren de leerlingen naar de andere tijdbalken en door de gehele opdracht.
© Studio A, Den Haag.

roldoorbreking en seksualiteit – onderzoeken leerlingen met deze praktische opdracht. Voor dat onderzoek vormen de affiches uit de IIAV-collectie de bronnen. De affiches zijn, met korte informatieve bijschriften, opgenomen in vier tijdbalken, die bestaan uit twee sporen. In het ene spoor zien leerlingen ontwikkelingen in de samenleving, zoals bijvoorbeeld de herhaalde acties van feministen voor een nieuwe abortuswetgeving. Op het andere spoor zien leerlingen dat de PvdA in 1970 weliswaar een wetsvoorstel indient, maar dat het uiteindelijk tot 1981 duurt, voordat het parlement de Wet Afbreking Zwangerschap goedkeurt. In het spoor 'samenleving' op de tijdbalk zien de leerlingen bij dat jaartal 1981 vervolgens ook dat de wet geenszins op de instemming van feministen kon rekenen, geïllustreerd met een affiche van De Bonte Was voor de landelijke vrouwenstaking op 30 maart dat jaar. Ook met betrekking tot andere thema's is die wisselwerking tussen maatschappelijke agitatie en politieke besluitvor-

ming duidelijk te zien. Zeker op het terrein van onderwijs en arbeid heeft de vrouwenbeweging belangrijke, in politieke maatregelen vertaalde resultaten geboekt, zoals de Wet Gelijk Loon in 1975 en regeringssteun voor initiatieven als de cursussen Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving (VOS). Roldoorbreking laat zich wat moeilijker vangen in concrete politieke maatregelen, maar ook hier is geprobeerd de wisselwerking tussen eisen vanuit de vrouwenbeweging en politieke maatregelen te vangen. Bijvoorbeeld door aandacht te besteden aan de eis van MVM voor vrije zelfontplooiing en een 5-urige werkdag, de kritiek van vakbondsvrouwen op het kostwinnerbeginsel en de vele overheids campagnes die hebben geprobeerd vrouwen in 'mannenberoepen' te krijgen en hen tot economische zelfstandigheid te verplichten.

Standpunten

Wanneer de leerlingen de tijdbalken bekijken, krijgen ze niet alleen zicht op de wisselwerking tussen feministische acties en politieke besluitvorming, maar ook op ontwikkelingen binnen de

vrouwenbeweging, zoals de organisatie van specifieke groepen vrouwen in bijvoorbeeld Flamboyant (zwarte vrouwen) of Paarse September (lesbische vrouwen). Het IIAV hoopt de leerlingen daarmee duidelijk te maken dat er niet één vrouwenbeweging is, één geschiedenis van emancipatie. Het is bovendien uitdrukkelijk de bedoeling dat leerlingen hun eigen standpunt leren bepalen: wat vinden zij belangrijk en waarom. Dat standpunt kunnen ze, met argumenten en bronnen, naar voren brengen in een geschreven verslag en een computerpresentatie in de vorm van een stripverhaal. Die twee resultaten vormen de afsluiting van de praktische opdracht, die leerlingen in tien studielasturen in groepjes kunnen uitvoeren.

Door vanuit de beleving van jongeren te starten en hen te prikkelen na te denken over wat zij van de verhoudingen tussen vrouwen en mannen vinden, ontstaat hopelijk interesse voor zaken als feminisme en emancipatie. Of op zijn minst het besef dat feminisme niet persé iets van 'vroeger' is. Maar wat de leerlingen ook aan eigen standpunten in hun presentaties en verslagen zullen verwoorden, ik hoop in ieder geval dat de beeldvorming rond feminisme ten positieve kan worden beïnvloed. Want wat de affiches in ieder geval tonen is dat de vrouwenbeweging geen collectief van zeurkousen en zuurpruimen was, maar een levendige beweging met een fleurige stijl, die vooral veel lol en enthousiasme uitstraalde.

Informatie

De keus van je leven komt eind 2003 online via www.geheugenvannederland.nl. De applicatie is ontwikkeld door Marijke Huisman (inhoud) en Jessie Jongejans (didactiek) en vormgegeven door Studio A te Den Haag. Via www.geheugenvannederland.nl is ook de hele collectie affiches van het IIAV te bekijken.

Na de focus op roldoorbreking door vrouwen werd de aandacht in de jaren negentig verschoven naar de roldoorbreking door mannen, zoals in deze campagne 'Een echte man...' van de Gemeente Dordrecht uit 1992.
Collectie IIAV, © Anna Pool.

Marijke Huisman bereidt aan de Erasmus Universiteit Rotterdam een proefschrift voor over de commercialisering van autobiografieën in Nederland, 1850-1914.

Literatuur

- H.J.A. Hofland, Marius van Leeuwen en Nel Punt, *Een teken aan de wand. Album van de Nederlandse samenleving 1963-1968*. Amsterdam, 1983.
- Maayke Botman, Nancy Jouwe en Gloria Wekker, *Caleidoscopische visies. De zwarte-, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001.
- Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatachappij (MVM), 1968-1973*. Hilversum, 1998.
- Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland, 1965-1980*. Amsterdam, 1996.
- W.H. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen, 1977 (Leiden, 1948).
- Pauline Naber, Frederique Veldman en Roelanda Wiebing, *Jongeren & emancipatie: 'emancipatie is uit, kiezen is in'*. Den Haag: SZW, 1999.
- Corrie van Eijl, Lex Heerma van Voss en Piet de Rooy ed., *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*. Amsterdam, 2001.

Troubadour van de vrouwenbeweging

Cobi Schreijer, een rebelse meid

Zestig jaar na haar debuut als zangeres werd Klein ritueel gepresenteerd, een cd met de mooiste liedjes uit het oeuvre van Cobi Schreijer (1922). De productie was in handen van Boudewijn de Groot, die Cobi Schreijer roemde om haar betekenis voor het Nederlandse lied. Angeline van den Berg schreef de biografie van de zangeres, die in de jaren zeventig en tachtig furore maakte als feministische troubadour.

De cd *Klein ritueel* werd in 1998 gepresenteerd in het Rosa Spierhuis te Laren, de woonwerkgemeenschap voor oudere kunstenaars waar Cobi Schreijer sinds dat jaar woont. Het activisme van haar medebewoners valt de zangeres echter tegen. "De mensen staan hier helemaal niet midden in de maatschappij. De vrouwenbeweging vinden ze onzin, internationale vrouwendag wordt niet gevierd. Ook aan 4 mei, de dodenherdenking, doen ze niets. Maar op koninginnedag zijn er vlaggetjes en gaan ze sjoelen. Ze vinden dat over politiek niet gepraat mag worden. Dat gebrek aan strijdlust valt me erg tegen hier." Zelf is Cobi Schreijer strijdlust met de paplepel ingegoten. Op 25 april 1922 wordt ze geboren in de Jordaan, als oudste kind van Herman Schreijer en Anne Koetsier. Beiden zijn afkomstig uit grote arbeidersgezinnen en vastbesloten het armoedige bestaan uit hun jeugd te ontworstelen. Ze worden

meteen na hun huwelijk lid van de Malthusiaanse Bond en zijn er trots op dat Cobi pas een jaar later geboren wordt. Als eerste van haar familie leert Cobi na de lagere school door. Nadat ze in 1937 het ULO-diploma heeft behaald, vindt ze een baan op de administratie van het Hoofdbestuur van de Nederlandse Metaalwerkersbond.

Al jong wordt Cobi gestimuleerd om te zingen. Haar ouders betalen het lidmaatschapsgeld voor het zangkoortje van de Vereniging Ons Huis. Later mag Cobi lid worden van de kinderoperettevereniging van de Speeltuinenvereniging en van het koor van de toentertijd bekende bariton Henk van der Heide-Weima. In 1938 krijgt ze de kans haar talent voor de radio te laten horen in het koor The Varamountgirls, dat elke zondagavond in het populaire VARA-programma *Bravoure en Charme* optreedt. Al snel wordt ze ook geselecteerd voor het meisjestrio The Novelty Sisters, dat in hetzelfde programma

The Novelty sisters 1946. Coby Schreijer staat links boven

vrolijke Amerikaanse liedjes als 'You're the cream in my coffee' zingt. Als de Tweede Wereldoorlog een voortijdig einde maakt aan haar professionele zangcarrière, wordt Cobi jeugdleidster bij Ons Huis. Ons Huis was een vereniging voor volksontwikkelingswerk in de Jordaan, waar bekende (ondergedoken) acteurs en journalisten voordrachten en lezingen hielden. Na afloop van deze politieke bijeenkomsten zingt Cobi vaak een lied, waarbij ze zichzelf op de gitaar begeleidt.

Wie waagt, die zingt

Na de oorlog hervat Cobi haar werk voor The Novelty Sisters, waarmee ze naar Indonesië gaat om op te treden voor de Nederlandse troepen. Daar ontdekt Cobi de kracht van ballades en volksliedjes. Vaak zit ze tijdens de vrije uren te spelen en te zingen onder de klapperboom. "Ik had ergens een gitaar op de kop getikt en speelde Nederlandse liedjes, die ik ook in Ons Huis had gezongen. Er kwamen soldaten bij me zitten, die vroegen of ik 'In het stille dal in het groene dal' wilde zingen. Ik dacht dat ze me in de maling namen, maar ze meenden het serieus. Dus zong ik ook 'Waar de blanke top der duinen' en 'Hoe zachtens glijdt ons bootje'."

In 1947 vallen The Novelty Sisters uit elkaar. Als solo-artiest profileert Cobi zich vervolgens op bijeenkomsten van socialistische instellingen als Ons Huis, de vakbonden van het NVV en de Partij van de Arbeid. Na haar huwelijk in 1952 zegt Cobi haar professionele

Schreijer met Joan Baez in de Waag, rond 1967 (foto Taeke Henstra).

zangcarrière voorlopig vaarwel. Ze verhuist met haar man en twee kinderen in 1953 van Amsterdam naar Stompvoren, een dorpje bij Alkmaar, waar Cobi lid wordt van de Plattelandsvrouwen.

Al gauw zit ze in de zangcommissie, organiseert ze Bonte Avonden en studeert ze met de afdeling een eigen geschreven revue in. Ze volgt een vierdaagse cursus voor dirigeren en bij de landelijke bijeenkomst ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Bond van Plattelandsvrouwen leidt Cobi in de Haagse Houtrusthallen de samenzang door drieduizend vrouwen.

Door al deze activiteiten wordt ze bekend in de provincie en in 1956 wordt Cobi gevraagd om eens in de veertien dagen op zondagmiddag volksliedjes te vertolken in *De Stutenburg*, een café-restaurant annex speeldozenmuseum in Monnickendam. Daar komt ze in contact met Alex van Waayenburg, die haar vraagt eens in de drie weken twintig minuten in *De Zonnebloem* te komen optreden. *De Zonnebloem* was een KRO-radioprogramma voor zieken.

Haar roem wordt groter en nadat ze in het Frans Halsjaar 1962 een programma met Middeleeuwse ballades in De Waag in Haarlem heeft georganiseerd, blijft ze daar muzikale avonden verzorgen. Langzamerhand ontwikkelt De Waag zich onder haar leiding tot een folkclub van internationale allure, waar artiesten als Art Garfunkel, Joan Baez en Tom Paxton optreden. De AVRO vraagt haar daarom in 1965 het radioprogramma *Wie Waagt Die Zingt* te presenteren.

Schreijer thuis met gitaar, rond 1980.

Tweede jeugd

Terwijl haar ster als 'muziekmoeder' in De Waag rijst, verlaat Cobi in 1964 haar echtgenoot en verhuist ze naar Haarlem. Daar raakt ze begin jaren zeventig betrokken bij de vrouwenbeweging, die haar past als een handschoen. Thema's als economische zelfstandigheid en een vrije abortus geven haar strijdbaarheid en maatschappelijke betrokkenheid een richting.

In 1974 rolt *Rebelse meid* van de persen, Cobi's eerste plaat met vrouwenliederen. Een jaar later verschijnt *Het jaar van de vrouw*, een elpee met eigen teksten en vertalingen. Tussen 1978 en 1988 verschijnen nog eens vijf platen, waaronder *Brood en Rozen* en *Plant een Roos*. Ze zijn razend populair bij vrouwen, die ze soms met een doos

Schreijer met gitaar.

tegelijk komen ophalen in Hilversum. Overal in het land treedt ze op met haar feministische repertoire, waardoor Cobi Schreijer zich ontwikkelt tot troubadour van de vrouwenbeweging. In haar conferences praat ze over de dagelijkse zaken waar vrouwen mee te maken hebben, zoals ongesteldheid. Zeer geliefd zijn haar vertalingen van Malvina Reynolds' liederen, zoals 'Plant een roos': "Als je me liefhebt, als je echt van me houdt / Plant een roos voor mij / En denk je dat die liefde nog een tijdje duurt / Zet er een appelboom bij". Controversieel was haar lied 'De mensen gaan in paren', over lesbische liefde. Bij de bezetting van de abortuskliniek Bloemenhove

zingt ze haar 'Abortuslied': "De ongeboren vrucht is heilig, zo roepen Kerk en maatschappij / Maar als het kind eenmaal is geboren, is het op de wereld vogelvrij". En hoewel Cobi een stuk ouder is dan haar mede-strijdsters, bruist ze van energie en ziet ze de tijd van de vrouwenbeweging als haar tweede jeugd. Desalniettemin inspireert Paul van Vliets lied 'Meisjes van dertien' haar tot het muzikale antwoord 'Vrouwen van vijftig': "Vrouwen van vijftig / Worden plotseling heet, dan weer rillerig koud / Da's de overgang weten ze / Verrek, word ik nu oud".

Buitenstaander

Met haar repertoire slaagt Cobi Schreijer erin gehoor te vinden bij zowel de feministen die in vrouwen-cafés en -huizen komen en vakbonds-bijeenkomsten bezoeken, als bij de vrouwen die eigenlijk niets van emancipatie en feminisme moeten weten. De onderwerpen zijn herkenbaar en het taalgebruik is helder. In cursussen Vrouwen oriënteren zich op de samenleving (VOS) en in groepen van Vrouwen in de overgang (VIDO) worden haar teksten daarom vaak gebruikt om de discussie aan te zwengelen. Op die manier brengt Cobi Schreijer ook bij vrouwen met weinig opleiding een bewustwordingsproces op gang. Deze functie van haar liedjes vindt Cobi belangrijk. "Ik wilde vrouwen die nog helemaal van niets weten de brug over helpen en de vrije beha-loze vrouwen uit het vrouwenhuis in hun tuinbroeken, die neerkeken op de gewone vrouw met een plooirok aan, eens terugsturen over die brug. Ik vond dat zij moesten letten op hun zusters die nog aan de andere kant stonden en hen moesten helpen om ook over die brug te komen." Keer op keer uit Cobi kritiek op het elitaire karakter van de vrouwenbeweging, waar ze zelf ook last van heeft. In april 1985 haalt ze in *Opzij* bijvoorbeeld herinneringen op aan een vergadering waar vrouwen van de Paarse September verkondigden dat er niet meer geleerd moest worden. "Wat we geleerd hadden was ballast, we moesten een afleerschool hebben. Daar ben ik vlak voor, heb ik toen gezegd, als ik eerst mag leren wat jullie allemaal geleerd hebben." Grote voldoening put Cobi Schreijer uit de positieve recensies van haar boek *Sara, je rok zakt af* dat in 1980 bij de feministische uitgeverij Sara verscheen. Voor dat boek spoort Cobi 157 liedjes over vrouwen op, die sinds de Middeleeuwen zijn gezongen. Jarenlang zoekt ze in oude bundels, bibliotheken en archieven en tijdens haar optredens vertelt ze haar publiek over de herkomst en betekenis van de oude vergeten ballades. De bundel vormt de kroon op haar werk. "Eigenlijk is *Sara, je rok zakt af* voor mij een soort scriptie van de vrouwenbeweging en het volkslied samen."

Schreijer op latere leeftijd. Foto uit midden jaren negentig (Hans van Busken).

Oude liefde

Midden jaren tachtig, als de vrouwenhuizen en -cafés sluiten en de grote feministische manifestaties tot het verleden behoren, verdwijnt Cobi's publiek. Platenmaatschappij Varagram gooit Cobi's elpees in de ramsj. Cobi blijft echter fel en strijdbaar. Ze wordt actief in de Wijze Oude Wijven en in het Vrouwenknooppunt in Haarlem. In 1989 keert ze terug naar haar oude liefde en start ze de Haarlemse Jazzclub. Oude bekenden uit De Waag treden er op samen met jonge talenten op het gebied van muziek, poëzie en vertelkunst. Na twee jaar verstrekt de

gemeente geen subsidie meer voor dit in de pers bejubelde initiatief en verplaatst Cobi de bijeenkomsten naar haar eigen huiskamer. In 1998 stoppen ook de huiskamerbijeenkomsten, omdat Cobi verhuist naar het Rosa Spierhuis. Maar ook daar blijft ze strijdbaar, zoals ze heeft verwoord in haar lied 'Veranderingen': "Ik denk wat ik wil, wie zal het mij verbieden? / Mijn denken gaat stil waarheen het wil vlieden / Mijn wens en verlangen neemt niemand gevangen, / Hoe sterk hij ook zij: de gedachten zijn vrij".

Angeline van den Berg is freelance journalist en publicist. Zij schreef Door een zee van de tijd. Het gezongen leven van Cobi Schreijer, een rebelse meid dat najaar 2003 verscheen bij Uitgeverij Conserve.

Literatuur

- Alle citaten zijn afkomstig uit: Angeline van den Berg, *Door een zee van de tijd. Het gezongen leven van Cobi Schreijer, een rebelse meid*. Amsterdam, 2003.

Discografie

- *Come friends/Kom vrienden in het ronde*. EP Delaware Ohio recr. service. Boekje en EP voor het Amerikaanse onderwijs.
- *Goedenavond Speelman*. EP Volksliedjes en ballades gezongen door Cobi Schreijer met gitaarbegeleiding door Julian Coco. Europese Fonoclub.
- *Waagdueten*. Cobi Schreijer en Ronnie Potsdammer. EP Negram Delta.
- *Dag Haarlem*. Cobi Schreijer, teksten Lennaert Nijgh. EP Negram Delta.
- *De Belleman*. Cobi Schreijer, teksten Lennaert Nijgh. EP Negram Delta.
- *Internationale Troubadoursclub*. Cobi Schreijer met o.a. Alex Campbelle, Dorris Henderson, Peter Blanker en Don Paulin. LP Negram Delta D.L. 505.
- *Vanwaar Komt Ons De Koele Wijn*. LP Negram Delta Delp 019. 1967.
- *Wie maakt me los*. Over het uitstervende beroep van scharrelaars en sappe-laars. Liedjes en roepen met Cris van Gellecom, Piet Römer, Imca Marina, Astrid Nijgh, Cobi Schreijer en op accordeon Jan Gorissen. LP Negram Delta 20.083.
- *Het Jaar van de Vrouw*. LP Dureco ELF 1571, 1975.
- *Brood en Rozen*. LP Varagram ET29. 1978
- *Rebelse Meid*. LP Varagram E.T. 28.
- *Cobi Schreijer zingt Malvina Reynolds*. LP Varagram E.T. 96.
- *Plant een roos*. LP Varagram. ET 154.
- *Zo goed als nieuw*. LP/CD Varagram 8187.
- *Klein Ritueel*. CD HKM Records/Papa's Music 1998. Geproduceerd door Boudewijn de Groot. Met o.a. Dick Poons, Hans Hollestelle, Ernst Jansz en Monique Lansdorp.

Stads- en Landwachten

Vrouwelijke soldaten in Suriname 1942-1946

Uit mijn jeugd herinner ik mij gesprekken tussen mijn moeder en haar vriendinnen over hun ervaringen als soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog in Suriname. Suriname was voor de geallieerden van strategisch belang, omdat het land over zestig procent van de wereldvoorraad bauxiet beschikte. Bauxiet was een onmisbaar product in de oorlogsindustrie en daarom moesten de bauxietvelden gedurende de oorlog worden bewaakt. De Amerikanen besloten daartoe, in overleg met de bevelhebber van de Nederlandse grondgebieden in Suriname, een militair commando in het leven te roepen om mannelijke en vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten te organiseren. Mijn moeder en haar vriendinnen hoorden bij deze Binnenlandse Strijdkrachten. Toentertijd hadden zij geen benul van de belangrijke rol van Suriname in de oorlog en hun rol daarin. Ze waren zich er echter wel van bewust dat hun ervaringen uniek waren en ze hielden ervan om hierover te vertellen.

Vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten waren nodig, omdat de bevolking van Suriname veel kleiner was dan die van andere strategische plekken binnen het Caribische gebied, zoals Jamaica. Er was een flink tekort aan arbeidskrachten in de plantagesector en daarbij kwam dat de bauxietindustrie nu 24 uur per dag draaide. De heer Uffellie werd bevelhebber van de vrouwelijke leden. De dames droegen groene blouses en jurken, omdat groen in die tijd de Nederlandse militaire kleur was. Ze dienden tussen de 18 en 43 jaar oud te zijn.

De Binnenlandse Strijdkrachten hadden de taak om de bauxietvelden te beschermen en mogelijk verdachte activiteiten te rapporteren. De mannen moesten verplicht in dienst; sommigen voltijds en anderen in deeltijd. De vrouwelijke strijdkrachten waren vrijwilligers. De mannen en vrouwen werden gescheiden gehouden wat betreft accommodatie en opleiding, maar werkten samen in de meeste afdelingen. De militaire ordes van de vrouwelijke strijdkrachten waren rekrut, infanterist, korporaal, sergeant en luitenant. Volgens tijdgenoten die geïnterviewd werden, bestonden er geen duidelijke richtlijnen voor het bereiken

van een bepaalde rangorde bij de Stads- en Landwachten. Over het algemeen werd men na een jaar bevorderd van rekrut naar infanterist en weer een jaar later tot de volgende rang. Om bevorderd te worden hoefde men geen examen af te leggen of over specifieke kennis te beschikken. Drie vrouwen bereikten de rang van luitenant: mevrouw Sahel, oprichtster en hoofd van de vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten; mevrouw De Miranda, die medebestuurder was en mevrouw dr. Karg. Dr. Karg schijnt een verzoek te hebben ingediend om in dienst te treden als luitenant en haar verzoek werd ingewilligd.

De geïnterviewde vrouwen noemen allen de strenge discipline. Verscheidene onder hen werden op een bepaald moment gestraft, omdat ze zich niet aan de regels hielden. De strenge discipline en zwangerschappen waren de belangrijkste redenen, waarom vrouwen voortijdig de dienst verlieten. De mannelijke strijdkrachten (Schutterij) en de vrouwelijke strijdkrachten (de Stads- en Landwachten) werden opgericht in september 1942 en ontbonden in september 1946, toen de oorlog in Suriname ten einde kwam.

Vrouwelijke strijdkracht van de Stads- en Landwacht in Suriname, circa 1942.

Motor Brigade

De vrouwelijke strijdkrachten waren in allerlei afdelingen werkzaam, waaronder telefonie en telegrafie, censuur en personeel en in het militair hospitaal. Het rekruteren van vrouwen voor het leger kreeg veel kritiek van de plaatselijke bevolking. De meeste kritiek was gericht op het feit dat de vrouwen ook werkzaam waren in de Motor Brigade, een afdeling die zich bezig hield met transport. De jonge vrouwen moesten hiervoor ondermeer een rijbewijs halen. "We leerden vrachtwagens te besturen, voordat we in een auto konden rijden. Toen men mij voor het eerst in een auto liet rijden, voelde het zo licht aan dat ik bijna op een huis in reed.", herinnert mevrouw Tonkes-Simons zich. De vrouwen die op deze afdeling werkten, droegen ook als enigen broeken en overalls. Voordat zij hun rijbewijs ontvingen, meteen na hun rekrutering, werkten ze in de garage van de Motor Brigade, waar ze les kregen in eenvoudige reparaties en onderhoud aan auto's. De afdeling werd als de meest actieve beschouwd. 's Avonds en vaak ook 's nachts moesten de vrouwen "piket" rijden. Dit hield in dat ze de officieren rond moesten rijden om militaire posten te controleren.

Verscheidene geïnterviewde vrouwen merkten op dat hun vaders alleen toestemming wilden geven om in dienst te gaan als ze beloofden om niet bij de Motor Brigade te gaan werken. "Na heftige discussies gaf mijn vader me eindelijk toestemming om in dienst te treden, zolang ik woord hield om niet bij de Motor Brigade te gaan. Hij wou me niet in het openbaar in een vrachtwagen zien rijden.", aldus mevrouw Esseline Zendaar. Corrie Rozenblad-Pinas en Ine Comvalius herinneren zich nog de reactie van hun kerkgemeenschap, toen deze hoorde dat ze bij de Binnenlandse Strijdkrachten waren gegaan: "Twee leden van de kerk, mevrouw Lashley en mevrouw Bella

Richard, namen ons apart in een klein kamertje en baden voor ons zielenheil. Ze waren bezorgd dat we zo nauw met de mannen samenwerkten zonder enig toezicht." Deze kritiek uit de samenleving had soms hervormingen tot gevolg. Eerst was het zo dat slechts één vrouw piket reed met een officier, later werden dit twee vrouwen. De militaire feesten die werden georganiseerd, kwamen onder streng toezicht, zodat vrouwen het feest niet in het gezelschap van een mannelijke soldaat konden verlaten. Geen enkele maatregel bood natuurlijk voldoende bescherming. Er waren enkele vrouwen van de Binnenlandse Strijdkrachten die met Nederlandse of Amerikaanse soldaten trouwden.

Alle vrouwen van de binnenlandse strijddienst moesten ten minste drie keer per week exerceren. Nederlandse militaire officieren leerden hen hoe ze verschillende soorten wapens moesten bedienen en ze kregen schietoefeningen. Daarnaast leerden ze marcheren. De vrouwen die bij de militaire brigade werkten werden vaak ontzien, omdat ze voedselvoorraden moesten aanleveren en troepen verplaatsen. Als koeien en schapen uit Venezuela en Brazilië overkwamen, dienden ze deze dieren bij de haven op te halen en af te leveren bij kooplieden of boeren. "Met deze grote dieren rondrijden was nog angst-aanjagender dan schietoefeningen, omdat de vrachtwagens van achteren open waren," weten verschillende vrouwen zich te herinneren.

Huidskleur

De vrouwelijke strijdkrachten behoorden overwegend tot de middenklasse en waren veelal Creools. Dat wil zeggen, afkomstig van slaven die twee generaties eerder op de Surinaamse plantages hadden gewerkt. Ze waren

gemiddeld tussen de 18 en 22 jaar oud. Sommige vrouwen hadden een Surinaams-joodse achtergrond. Volgens de ondervraagde vrouwen was er één Europese jodin, die de holocaust in Europa was ontvlucht en de oorlogsjaren doorbracht in Suriname. De Surinaamse maatschappij stelde op plantages en was sterk verdeeld op het gebied van huidskleur en religie. De verschillende groepen hadden nog nooit contact gehad met elkaar voordat ze in dienst traden en daardoor bestonden er veel vooroordelen. In diensttijd leerden ze voor het eerst met elkaar om te gaan. "In de dienst was huidskleur niet meer belangrijk. De discipline was voor ons allemaal hetzelfde, wat voor huidskleur we ook hadden," zoals verscheidene vrouwen het verwoordden. Een mogelijke reden waarom de Nederlanders en Amerikanen juist Creoolse vrouwen selecteerden, kan de noodzaak zijn geweest om een groep voor handen te hebben die gemakkelijk getraind kon worden om de dagelijkse taken van de Binnenlandse Strijdkrachten uit te voeren. In die tijd waren er nauwelijks Javaanse en Hindostaanse vrouwelijke arbeidskrachten.

De banen die in het vooroorlogse Suriname openstonden voor vrouwen waren erg beperkt. Vrouwen konden dienstmeisje, kok, onderwijzeres, secretaresse of verpleegster worden. Sommige vrouwen in dienst waren getrouwd. Zodra ze zwanger werden, moesten ze de dienst verlaten. In die tijd was het niet gebruikelijk voor een getrouwde vrouw uit de middenklasse om buitenshuis te werken. De vrouwen die bij de Binnenlandse Strijdkrachten werkten, en in het bijzonder zij die zich bij de militaire brigade hadden aangesloten, deden werk dat vrouwen in Suriname nog nooit hadden gedaan. In

religieuze kring stond men erg kritisch tegenover vrouwen in militaire dienst. Vanwege de geldende censuur konden ze de ontwikkelingen echter niet bekritisseren vanaf de preekstoel of in ingezonden brieven. Het was wel gebruikelijk dat deze vrouwen verbaal aangevallen werden door leden van de bevolking, vooral als ze in het openbaar taken verrichtten, waarvan men vond dat vrouwen deze niet behoorden te doen.

Nieuw bewustzijn

Suriname was mentaal gericht op Nederland. Veel van de docenten in het voortgezet onderwijs waren Nederlanders. "Studenten leerden dat Suriname hun moederland was en Holland hun vaderland," vertelt mevrouw Tilon. De Nederlandse koninklijke familie was in hoog aanzien. De mensen in Suriname wilden graag bijdragen aan de oorlogsvoering, voor zover dat mogelijk was. "We wilden graag een steentje bijdragen," aldus mevrouw Rozenblad. Afgezien daarvan was het loon bij de vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten gemiddeld hoog voor die tijd en ook dat was een motivatie voor jonge vrouwen om in dienst te gaan. Er waren enkele vrouwen die om andere redenen in dienst traden. "Ik leerde voor apotheker bij Samson Pharmacy toen de oorlog uitbrak. Het lesschema werd doorbroken, omdat de docenten vanwege de oorlog niet langer beschikbaar waren. Ik wilde wat om handen hebben totdat de oorlog voorbij zou zijn en ik mijn studie weer kon oppakken," vertelt mevrouw Silos. Ine Comvalius meldt dat ze eigenlijk bij toeval in dienst kwam: "Mijn vader had me getraind voor het leraarsexamen en we hadden net ruzie gehad. Diezelfde dag kwam mijn vriendin Corrie Pinas bij mij thuis en vertelde ik haar dat ik me wilde aanmelden voor de vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten. Ik wist dat mijn vader daar nooit akkoord mee zou gaan, maar ik wist dat mijn moeder mij zou steunen. Ik ging er met mijn vriendin heen en werd ter plekke aangenomen, dus trad ik toe." Ze was toen nog maar 18 jaar.

De hele Surinaamse bevolking werd op de een of andere manier voor de oorlog gemobiliseerd en was er diep bij betrokken. Mensen die voordien van dag tot dag hadden geleefd, hadden nu een vast inkomen. Er kwamen allerlei nieuwe mensen naar de stad Paramaribo. Jonge mannen die altijd op het platteland hadden gewoond, moesten in dienst. Anderen kwamen naar de stad om werk te zoeken. Er waren Amerikaanse soldaten niet ver van de stad, die regelmatig feesten organiseerden en Europese joden die muziek en balletles gaven. Velen van de geïnterviewde vrouwen vonden deze veranderingen opwindend. Anderen ervoeren de grote toestroom van vreemdelingen naar de kleine en afgeschermdede gemeenschap als over-

Bij de Stads- en Landwacht kwamen vrouwen uit verschillende etnische groepen met elkaar in contact.

De vrouwelijke strijdkrachten moesten zich aan een strenge discipline onderwerpen.

weldigend: "Ik ging indertijd naar de medische school en hoorde niet bij de Binnenlandse Strijdkrachten. We kenden toentertijd praktisch iedereen in de stad, al was het maar van gezicht. Nu waren er ineens veel mensen die je nog nooit gezien had en die me soms onprettige gevoelens bezorgden," aldus dr. Nadia Comvalius.

De economie van Suriname groeide gedurende de oorlog. In 1942 kwam er voor het eerst in 75 jaar een einde aan de nationale schuld. Veel mensen vonden werk in de bauxietindustrie en de dienstensector. Door het gegroeide financiële potentieel en de toegang tot nieuwe informatiebronnen ontstond een nieuw bewustzijn met betrekking tot sociale klasse, ras en gender. Een nieuwe generatie groeide op in Suriname gedurende de oorlog. De vrouwen van de Stads- en Landwachten speelden een rol bij de totstandkoming van dit nieuwe bewustzijn.

Tot slot

Suriname is het enige land in het Caribische gebied dat ooit vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten heeft gehad. Toen deze strijdkrachten in 1946 werden opgeheven, bood het leger de vrouwen die wilden blijven een secretariële opleiding aan. Anderen gingen een opleiding volgen en werden onderwijzeres, verpleegkundige of kantoormedewerkster. Bijna alle vrouwen kregen te maken met een forse achteruitgang in loon. Deze vrouwen richtten geen feministische beweging op, nadat ze de draad van hun vooroorlogse levens weer oppakten. Echter, hun ervaringen van de oorlogsjaren bleven hen de rest van hun levens bij. Ine Comvalius vergeleek haar ervaringen bij de vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten met haar dochters studententijd: "We waren allemaal jong en hadden de kans om met andere jonge mensen om te gaan zonder het directe gezag van ouders of de kerk. We praatte over allerlei onderwerpen waar we

het thuis nooit over mochten hebben. Die ervaring veranderde ons leven." Deze vrouwen hadden uit de eerste hand geleerd dat er bijna niets is wat een vrouw niet kan doen en deze ervaringen gaven zij op hun beurt door aan hun dochters.

Ik wil Cilla Groeliker bedanken voor haar bijdrage aan dit onderzoek en voor haar hulp bij het interviewen van de vrouwen van de voormalige Stads- en Landwachten, die nu in Nederland wonen. Deze studie maakt onderdeel

Pearl Pengel is docent aan de Stephen Decatur Middle School in Clinton, Maryland (VS). Haar onderzoek naar Stads- en Landwachten zal naar verwachting eind 2003 of begin 2004 met een dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam worden afgerond.

Vertaling: Marguérite Corporaal

Literatuur

Dit onderzoek is gebaseerd op interviews met vrouwen die deel uitmaakten van de Vrouwelijke Binnenlandse Strijdkrachten, op literatuuronderzoek en onderzoek gedaan door de Library of Congress en de Central Files of the General Records of the Department of State in the Verenigde Staten.

- Brochure Première Documentaire: Reunie Vrouwelijk Hulp-Korps 1942, Amsterdam, 14 September 1986, Vereniging Ons Suriname, Het Hugo Olifveldhuis.
- Tom Brokaw, *The Greatest Generation*. New York, 1998.
- C.F.A. Brijning en Voorhoeve ed., *Encyclopedie van Suriname*. Amsterdam, 1977.
- Cornelis Gosslinga, *The Dutch in the Caribbean and in Surinam 1791/5-1942*. Assen, 1990.
- Howard Johnson, 'The Anglo-American Commission and the extension of American influence in the British Caribbean, 1942-1945' in: *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, 22 (2) 1984, pp.180-203.
- Doris Kearns, *No ordinary time: Franklin and Eleanor Roosevelt: The Home front in World War II*. New York, 1994.
- Charles. E. Kirkpatrick, *Defense of the America's: U.S. Army Center of Military History*. Retrieved June 17 2002 from: <http://www.army.mil/cmh-pg/brochures/doa/doa.htm>.
- Annette C. Palmer, 'The politics of race and war: black American soldiers in the Caribbean Theater during the Second World War' in: *Military Affairs* 47 (2) 1983, pp.59-64.
- Hans Ramsoedh, *Suriname 1933-44*. Delft, 1990.
- Sheila Rowbottom, *A century of women: the history of women in Britain and the United States in the twentieth century*. New York, 1997.

De wvd. Gouverneur van Suriname.

Volent bij deze, krachtens het Koninklijk besluit van 16 Maart 1944 (Staatsblad No. E. 16, Gouvernementsblad No. 97)

machtiging
tot het dragen, van het Oorlogsherinneringskruis,
van de schutterij militair

BRIGADIER SCHOOR
GLADYS cent nr. 6033

Gegroeven te Paramaribo, den 30en April 1945.

De wvd. Gouverneur van Suriname,

Toekenning van het Oorlogsherinneringskruis
aan een voormalig lid van de Stads- en
Landwacht, 1946.

uit van het onderzoeksprogramma van het Center for the Study of the African Diaspora in Europe and Latin America (CADELA), faculteit der Politieke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam. Speciale dank gaat uit naar Prof. Humphrey Lamur, hoofd van CADELA, en Dr. Sylvia de Groot. Zonder hun steun was dit onderzoek niet mogelijk geweest

Alle was de deur uit

De strijd voor het buitenshuis wassen

Nu 98 procent van de Nederlandse huishoudens beschikt over een volledig automatische wasmachine, lijkt niets logischer dan 'even' zelf thuis een wasje te draaien. Voor meer dan 50 procent van de huishoudens is in 2001, dankzij het bezit van een droger, ook het drogen niet langer een probleem. Toch is de aanwezigheid van geavanceerde, computergestuurde apparaten, die met behulp van gespecialiseerde wasmiddelen in anderhalf uur vijf kilo wasgoed weer schoon en droog krijgen, heel wat minder vanzelfsprekend dan op het eerste gezicht lijkt. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw bleef de wasmachine voor huishoudelijk gebruik in vertogen over de gezinswas vrijwel volledig buiten beeld. Vrouwelijke professionals op het gebied van huishoudelijke arbeid en woordvoerders van middenklasse huisvrouwen en arbeidersvrouwen kozen tussen 1900 en 1950 voor een andere oplossing voor het probleem van de gezinswas. Zij streden voor verbetering van de mogelijkheden om de was uit te besteden.

Rond 1900 was de wekelijks of tweewekelijks terugkerende gezinswas een van de zwaarste huishoudelijke taken. Vrouwen uit de gegoede middenstand en welgestelde vrouwen lieten het reinigen van de vuile was dan ook graag over aan anderen. Zij besteedden de wasarbeid binnenshuis uit aan dienstpersoneel of buitenshuis aan wasvrouwen. En tegen het einde van de negentiende eeuw steeds vaker aan wasserijen. De wasserijbranche was in deze periode sterk in ontwikkeling. Wasserijbazen ontwikkelden een nieuwe, op andere takken van industrie geïnspireerde visie op het behandelen van de gezinswas. Door mechanisatie, arbeidsverdeling, schaalvergroting en later ook door middel van wetenschappelijke kennis probeerde een voorhoede van wasserijondernemers de wasbehandeling efficiënter en goedkoper te laten verlopen.

Deze ondernemers portretteerden zichzelf als wasindustriëlen en duiden hun bedrijf vaak aan met 'stoomwasscherij'. Stoom werd in deze wasserijen gebruikt voor de aandrijving van de machines en tevens voor het wasproces. Met behulp van stoom werden wasmachines, centrifuges en mangels in werking gebracht, werd het water in de waskuipen verwarmd voor het wassen en spoelen van de kleding en werd de was gedroogd. Het wasgoed werd uitgehangen in droogcoulissen of een

droogkamer, die door middel van door stoom verhitte buizen verwarmd werd. Wassen, drogen, strijken en opmaken van de was duurde in een moderne stoomwasserij in 1893 niet meer dan drie uur. Van complexe techniek verstoken wasvrouwen en vrouwen die zelf thuis de was reinigden, deden er soms wel vijf dagen over om de vuile was weer schoon te krijgen. Een selecte groep ambitieuze wasserijbazen slaagde erin met behulp van imposante machines en een mannelijk discours van industrialisatie en verwetenschappelijking een deel van de, voordien vrouwelijke, wasarbeid naar zich toe te trekken. Het professionele vertoog van de wasserijbranche had effect. Een rapport over de Nederlandse huisindustrie van de Directie van Arbeid uit 1914 stelt dat vooral de 'eenigszins welgestelde huismoe- ders' steeds vaker de

voorkeur gaven aan grote wasinrichtingen, waar de was machinaal behandeld werd, ten koste van de klandizie van wasvrouwen. Niet alleen de wasserijbranche propageerde de uitbesteding van de vuile was aan wasserijen. Al vanaf het einde van de negentiende eeuw zagen prominente vrouwen, die zich opwierpen als woordvoerders van arbeidersvrouwen of van middenklasse vrouwen, en vrouwelijke deskundigen op het gebied van huishoudelijke arbeid, zoals huishoudleressen, heil in de uitbesteding van de was aan wasserijen. Zij droegen hun voorkeur voor wasserijgebruik sterk uit.

Feministen en socialisten

Invloedrijke woordvoerders uit de feministische en socialistische beweging als Wilhelmina Drucker (1847-1925), redacteur van het radicale vrouwenblad *Evolutie*, en sociaaldemocrate Mathilde Wibaut (1862-1952), voorzitter van de Amsterdamse Sociaal-Democratische Vrouwenclub, waren zeer onder de indruk van de nieuwe ontwikkelingen in het wasserijbedrijf. Vol lof schreef Drucker in 1893 in *Evolutie* over de drie stoomwasserijen, die in korte tijd

Een van de zwaarste huishoudelijke taken was rond 1900 de wekelijks terugkerende gezinswas.

in Amsterdam waren opgericht. Zij stelde zich de vraag waarom de machine, die op bijna alle gebieden de mens van zware arbeid had bevrijd, maar betrekkelijk weinig werd toegepast om de grote massa vrouwen uit het volk enigszins te verlichten. Niet alleen de welgestelden en de gegoede middenstanders zouden volgens Drucker gebruik moeten kunnen maken van wasinrichtingen, maar ook vrouwen uit de arbeidersklasse. Arbeidersvrouwen in de grote steden waren genoodzaakt om in kleine woningen zonder voorzieningen de gezinswas schoon te krijgen. Drucker maakte zich sterk voor de oprichting van een goedkope wasinrichting, waar arbeidersvrouwen hun kleding en huishoudgoed met behulp van moderne techniek konden laten wassen. Zij vond dit een zaak van volksbelang en deed een beroep op de gemeente. Op initiatief van de Vrije Vrouwen Vereniging, waarvan Drucker voorzitter was, werd in 1890 in Amsterdam een Comité ter Verkrijging van Gemeentelijke Stoomwasscherijen opgericht. Dit comité had tot doel arbeidersvrouwen bekend te maken met wasinrichtingen en hen te stimuleren de strijd voor gemeentelijke wasserijen aan te gaan en de gemeenteraad tot realisering ervan te verzoeken 'om te hopen dat zij eene zaak, die zoozeer het volksbelang en de gezondheid raakt, ten volle hunne aandacht waardig zullen keuren'. Naast hygiënische redenen had Drucker ook feministische motieven voor het buitenshuis laten reinigen van de was. Wasserijgebruik moest de zware huishoudelijke taak van arbeidersvrouwen verlichten, zodat zij konden deelnemen aan het maatschappelijke leven. Zij stelde in *Evolutie* in 1893 dat 'de tegenwoordige wijze van huishouden duur, slecht, lastig en voor de vrouw bindend was'. Veel kon volgens Drucker veranderen, wanneer op grote schaal zou worden gekookt en gewassen en 'verscheidene gezinnen konden besluiten zich te vereenigen tot één groot gezin'.

In 1909, als de Amsterdamse gemeenteraad nog steeds geen gehoor heeft gegeven aan het verzoek tot oprichting van een gemeentelijke wasserij, verklaarde de sociaal-democrate Mathilde Wibaut in het socialistische blad *De Proletarische Vrouw* dat het onjuist is dat 'al die fraaie vernuftige werktuigen en machinale inrichtingen alleen dienen om de rijke dames een lui leventje te verschaffen'. Ze wenste machines in te zetten om meer vrijheid te geven aan arbeidsters, 'opdat ze deel kunnen nemen aan den strijd van haar klasse'. Wibaut pleitte voor vermaatschappelijking van het huishouden om de socialistische strijd te kunnen voeren. Zij zag het thuis wassen bovendien als verspilling. In 1909 schreef zij in *De Proletarische Vrouw* over vrouwen die 'rij aan rij boven elkaar en naast elkaar, ieder over haar waschtobbe gebogen [...] ieder stuk goed met de hand

De wringer maakte het uitspoelen van de was een minder zware opgave voor huisvrouwen.

bewerkten, terwijl misschien in dezelfde buurt een moderne waschinrichting, volkomen gelijk aan een fabriek, het werk van hoevelen wel tegelijk verrichtte!'. Wibaut stelde zich een toekomst voor van 'een huishouden, zooals nu nog in de gegoede middenklasse bestaat, waar het werk van de huisvrouw nog niet overbodig is; maar deze geen huissloof behoeft te zijn'. Dit toekomstbeeld zou enkel te bereiken zijn door de was uit te besteden. De gemeente Amsterdam gaf niet eerder dan in 1917 gehoor aan het verzoek van deze vrouwen een gemeentelijke wasinrichting op te richten. Aan het belang van arbeidersvrouwen dachten de raadsleden toen echter niet. De wasinrichting werd ingesteld 'met het oog op de brandstoffenrantsoenering en de te verwachten rantsoenering van het gasverbruik', aldus de Amsterdamse wethouder De Miranda.

Huisvrouwen

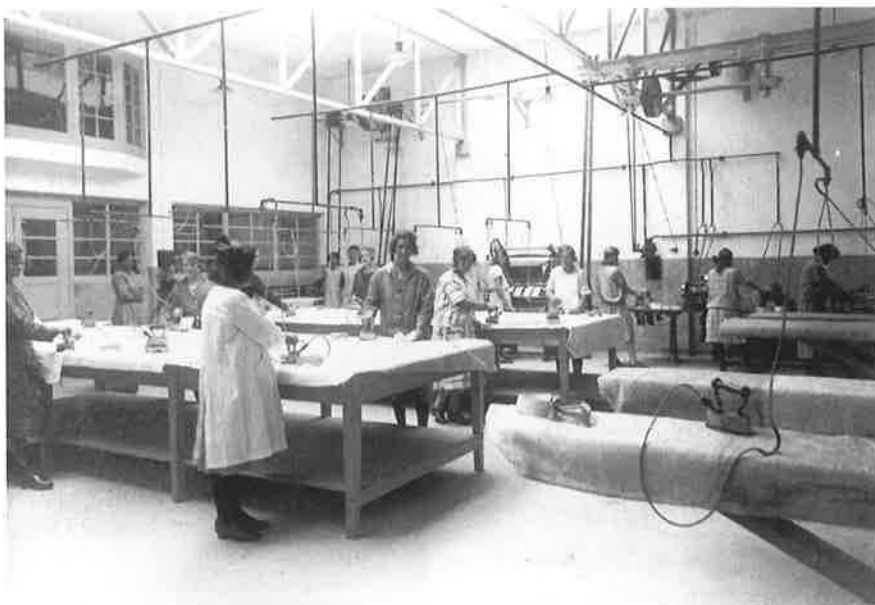
Niet alleen woordvoerders van arbeidersvrouwen juichten de snelle ontwikkelingen in de wasserijbranche toe. Ook woordvoerders van vrouwen uit de middenklasse, verenigd in de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVvH), opgericht in 1912 door Anna Polak (1874-1943) en Marie Heinen (1881-1949), respectievelijk directeur en adjunct-directeur van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, zetten zich in om gebruik van (commerciële) wasserijen te stimuleren. Met name tijdens het interbellum wierpen stafleden van de vereniging zich nadrukkelijk op als actor in de vormgeving van het huishoudelijk domein met als doel vereenvoudiging van huishoudelijke arbeid. Met de oprichting van het Instituut tot Voorlichting bij Huishoudelijke Arbeid (IVHA) in 1926 lanceerde de vereniging een instituut dat moest gaan functioneren als een *trait d'union* tussen huisvrouwen en het bedrijfsleven, tussen consumptie en productie. Het IVHA verleende het keurmerk 'Goedgekeurd door de Nederlandse vereniging van Huisvrouwen' aan pro-

ducten, die producenten ter keuring hadden aangedragen en voldeden aan de door de medewerkers van het instituut geformuleerde eisen. Opvallend is dat zowel actieve leden van deze 'vakvereniging' als medewerkers van het instituut vrijwel geen aandacht besteedden aan de was in de woning. Nieuwe wasattributen als elektrische wasmachines, wringers of centrifuges werden in het *Maandblad* van de vereniging nauwelijks genoemd. Hoewel zij ruimschoots aandacht besteedden aan een rationalisering van de keuken en de wooninrichting, komen aanpassingen van de kleine Nederlandse woningen voor het doen van de was niet aan de orde. In 1929 noemde lid van het hoofdbestuur van de NVvH Jacobs-Zoethout in het *Maandblad* de voorzieningen voor de was in de Nederlandse woningen gebrekkig, 'immers onze huizen zijn niet van waschkeuken of elektrische instrumenten voorzien'. De rationalisering die Jacobs-Zoethout voorstond richtte zich, mede door het toenemende dienstbodentekort, niet op verbetering van de voorzieningen in de woning, maar, 'uit hygiënisch oogpunt' op het buitenshuis laten wassen. Wasarbeid was voor Nederlandse vrouwen uit de gegoede middenstand, in tegenstelling tot veel andere huishoudelijke taken, ongepaste arbeid.

In de jaren dertig onderbouwde Dr. Ir. De Wijs als wasdeskundige van de NVvH de keuze voor wasserijgebruik vanuit haar professionele achtergrond. De Wijs was een scheikundig technoloog, opgeleid en in 1923 gepromoveerd aan de TU Delft. In 1930 startte zij als zelfstandig onderzoekster een scheikundig adviesbureau en laboratorium voor wastechniek in haar woonhuis in Voorburg. Zij gaf een groot deel van de Nederlandse wasserijen advies. In 1939 en 1940 publiceerde zij in het *Maandblad* van de NVvH artikelen over diverse aspecten van de was en trad zij op als wasadviseur voor leden van de NVvH. Zij stelde dat dankzij wetenschappelijk onderzoek, waar De Wijs zelf aan bijdroeg, wasserijen in staat waren om op een goede manier de was te behandelen in tegenstelling tot huisvrouwen voor wie 'het moeilijk [is] om met oude gewoonten te breken'. De Wijs plaatste de professionele, op basis van wetenschappelijke kennis handelende wasserijen tegenover de amateuristische, op basis van 'traditie' en 'oude gewoonten' wassende huisvrouwen. Het allerbeste resultaat was volgens de scheikundige slechts te bereiken 'in een chemisch wetenschappelijk bedrijf'.

Huishoudleraresen

Huishoudleraresen waren minder eenzijdig in hun mening over het buitenshuis wassen dan bovengenoemde woordvoerders. Zo bevestigde huishoudlerares in de wasbehandeling M.A. Bilgen in het vakblad van de huishoudscholen *In en om de woning*

Strijksters aan het werk in een wasserij.

in tegenstelling tot woordvoerders uit de socialistische beweging en de NVvH, dat aan wasserijgebruik ook nadelen kleeften. Bilgen constateerde in 1918 dat wasserijgebruik duur was. In wasserijen kwam de was bovendien in aanraking met 'aanmerkelijk vuiler goed' van anderen. Thuis kon het wasgoed voorzigtiger behandeld worden en hoefde ook niets kwijt te raken, aldus Bilgen. Toch zag de huishoudlerares ook enkele bezwaren van de thuiswas. Thuis wassen kostte te veel tijd voor zowel huisvrouwen als personeel. Bovendien waren de Nederlandse huizen er niet meer voor ingericht: 'droogzolders ontbreken, groote keukens zijn schaarsch'. Maar, concludeerde Bilgen, 'wat wel het grootste bezwaar is, er is gebrek aan vakkennis'.

Het was juist dit onderdeel waarop huishoudleressen zich profileerden. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werkten huishoudleressen aan een professionalisering van huishoudelijke arbeid. Huishoudscholen leidden meisjes op tot deskundige huisvrouwen en huishoudleressen.

Huishoudleressen maakten van het huishouden een vak en de wasbehandeling was een van de gebieden waarop ze deskundigheid ontwikkelden. Zij plaatsten tegenover het wetenschappelijke en industriële discours van de wasserijbazen een professioneel alternatief. Via handboeken, artikelen in vrouwenbladen en cursussen verspreidden huishoudleressen hun kennis over de behandeling van nieuwe textielsoorten en nieuwe wasmiddelen onder welgestelden en vrouwen uit de middenklasse, maar ook onder boerinnen en arbeidersvrouwen. Zij stelden de kennis beschikbaar die nodig was om op een goede wijze de was in huis te doen en droegen op deze manier bij aan het in stand houden van de thuis-

waspraktijken.

Tegelijkertijd werkten diezelfde huishoudleressen tijdens het interbellum samen met de wasindustriëlen om het wasserijgebruik te stimuleren. Ze probeerden de dienstverlening van wasserijen te verbeteren door personeel op te leiden en met hun handboeken leerden ze vrouwen, naast een goede wasbehandeling in huis, tevens hoe ze een goede wasserijkant konden zijn. In tegenstelling tot woordvoerders uit de socialistische beweging en de actieve leden van de NVvH, gaven zij vrouwen de mogelijkheid om op basis van voldoende kennis een eigen keuze te maken over het doen van de was.

Tot slot

De strijd om de was uit huis te krijgen was de eerste helft van de twintigste eeuw sterk. Wasindustriëlen verdedigden hun zakelijke belangen. Feministische en socialistische strijders, woordvoerders van middenklasse vrouwen en huishoudleressen ge-

bruikten de discussies over waspraktijken om hun visies op de positie van vrouwen in de samenleving vorm te geven. Woordvoerders uit de feministische en socialistische beweging hoopen dat vrouwen de tijd die gewonnen werd door uitbesteding van de was, zouden besteden aan het verwerven van een maatschappelijke positie. Voor de NVvH betekende wasserijgebruik een mogelijkheid om middenklasse huisvrouwen zonder dienstpersoneel te verlossen van een zware, onwaardige huishoudelijke taak, zodat voor hen meer tijd en ruimte overbleef om te werken aan een gezellig thuis voor het gezin. Huishoudleressen beschouwden de wasbehandeling als een vak, dat onderdeel was van het beroep huisvrouw. De strijd voor buitenshuis wassen was echter zo sterk, dat ook huishoudleressen voorspelden dat de wasserij de toekomst had.

Meer dan vijftig jaar later doen vrijwel alle Nederlandse huishoudens de was nog steeds in huis. Veel kennis is er zelfs niet meer voor nodig. Wasetiketten in kleding en huishoudtextiel vertellen hoe het stuk gewassen, gedroogd en gestreken dient te worden. Wasmachines draaien een vast programma af, afgestemd op kleur, vuilgraad en textielsoort. Wasmiddelen speciaal voor witte, bonte, fijne en zelfs zwarte was zorgen ervoor dat het wasgoed 'als nieuw' blijft. Toch blijft het sorteren, drogen en vooral het strijken een tijdrovende huishoudelijke taak. Nu vrouwen daadwerkelijk maatschappelijke posities veroveren lijkt de thuiswas opnieuw een punt van discussie te worden. 'De terugkeer van de wasserette' kopte een artikel in het *NRC Handelsblad* van 4 januari 2003. In het artikel voorspelde René van der Linden, manager wasserijssystemen van marktleider Electrolux, de opkomst van *drop-off*-wasserettes: een klant levert de vuile was af aan de wasserette en neemt na enige tijd de was gereinigd en gestreken weer mee naar huis. De wasserette als moderne wasserij. Worden we misschien dan toch bevrijd van de was in huis?

Carianne van Dorst is verbonden aan de capaciteitsgroep Algemene Wetenschappen van de Technische Universiteit Eindhoven. In het kader van het onderzoeksprogramma Techniek in Nederland in de twintigste eeuw doet zij promotieonderzoek naar de geschiedenis van waspraktijken in Nederland.

Met dank aan Giel van Hooff voor verzorging van de illustraties.

Literatuur

- L. Bervoets en R. Oldenziel, 'Vrouwenorganisaties als producenten van consumptie en burgerschap 1880-1980' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (3) 2002, pp. 273-300.
- M. Berendsen en A. van Otterloo, 'Het "gezinslaboratorium". De betwiste keuken en de wording van de moderne 'huisvrouw'' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (3) 2002, pp. 301-322.
- A.P. Mohun, *Steam Laundries: gender, technology, and work in the United States and Great Britain, 1880-1940*. Baltimore, 1999.
- R. Oldenziel, 'Huishouden' in: J. Schot e.a., ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. IV Huishouden, Medische technologie*. Zutphen, 2001.

Mary Hallock Foote

De verbeelding van het westen

Mary Hallock Foote (1847-1938) behoorde tot de maatschappelijke elite van Nieuw Engeland; door haar huwelijk met een mijnningenieur kwam zij in het Westen van de Verenigde Staten terecht. Anders dan de meeste van haar seksegenoten in haar sociale milieu was zij in staat voor haar eigen inkomen te zorgen. Ze werkte als professioneel boek- en tijdschriftillustrator en ontwikkelde zich daarnaast tot schrijfster. In beide hoedanigheden gaf zij blijk van een eigen visie op de West-Amerikaanse samenleving. Door haar verantwoordelijkheden als echtgenote en moeder te combineren met betaald werk brak zij met het voor haar tijd en milieu voorgeschreven Victoriaanse rolmodel.

Mary Hallock Foote, Bron: Denver Public Library, Western Collection.

Mary Hallock werd geboren in 1847 als jongste van vier kinderen in een Quakergezin in Milton, in de staat New York. Haar tekentalent werd al vroeg herkend en gestimuleerd, zij was de artiest van het gezin. Al jong, nog vóór haar zeventiende verjaardag, ging zij naar de New York School of Design for Women, onderdeel van de Cooper Union, één van de weinige kunstopleidingen waar vrouwen werden toegelaten. Het doel van de school was vrouwen een opleiding te bieden waarmee ze als professioneel kunstenaar in hun levensonderhoud konden voorzien. Daarin slaagde Mary Hallock. Al heel jong kreeg zij illustratieopdrachten waardoor zij financieel onafhankelijk werd: "the crowns came rolling in." Zij was trots op haar onafhankelijkheid "which was a new thing to daughters of that period". In New York maakte zij deel uit van een kring van jonge kunstenaars waarin zij was opgenomen door haar vriendschap met Helena de

Kay, een jaargenoot op Coopers en een centrale figuur in de culturele *beau monde* van New York.

Uitzondering

In New York ook maakte zij, op nieuwjaarsdag 1873, kennis met Arthur DeWint Foote met wie zij, na lange aarzeling, in februari 1876 trouwde. Arthur Foote was mijnningenieur en het werk van een Amerikaans mijnningenieur lag in het Westen. Kort na de huwelijksreis vertrok Arthur Foote naar zijn kwikzilvermijn in Californië, Mary Hallock Foote volgde hem na enkele maanden. Zij nam haar werk mee naar het Westen: een opdracht voor het illustreren van *The Scarlet Letter* van Nathaniel Hawthorne.

Dat vrouwen met hun man meegingen naar het Westen was destijds geen uitzondering. Evenmin was het uitzonderlijk dat vrouwen daar naast hun gezinstak bijdroegen in het gezinsinkomen door betaalde arbeid. Op de boerenbedrijfjes (de *homesteads*) en in de mijnstadjes in het Westen was in beginsel wel sprake van een seksebepaalde rolverdeling waarbij de taak van de vrouw in huis en bij de kinderen lag, maar in de praktijk werd die rolverdeling regelmatig losgelaten. Mannen werden werkloos, of langdurig ziek of gingen dood, soms ook waren zij lange tijd afwezig omdat zij elders werkten. In al dit soort situaties kwam de zorg voor het gezinsinkomen geheel neer op de vrouw. Vaak ging het dan om voor vrouwen voor de hand liggend werk: de was doen of koken voor alleenstaande mannen, een kosthuis of een winkel drijven of les geven. Maar zeker op de *homesteads* werd, als de man om welke reden dan ook uitviel, zijn taak volle-

dig overgenomen door de vrouw; van *separate spheres* was daar dan geen sprake. Dat neemt niet weg dat de ideologie nog altijd voorschreef dat de private sfeer van gezin en familie het domein van de vrouw was, de publieke sfeer dat van de man. Maar die ideologie beschreef de norm, niet noodzakelijkerwijs het gedrag van vrouwen in het Westen.

Voor vrouwen behorend tot de maatschappelijke elite in het Oosten, zoals Mary Hallock Foote, was die ideologie echter wél bepalend voor hun gedrag. Zij en haar man waren beiden afkomstig uit een welgesteld milieu, opgegroeid met personeel om zich heen, goed opgeleid en met een grote algemene culturele belangstelling. In het Westen vormden mijnningenieurs de intellectuele en sociale top van de maatschappij. Hun vrouwen, meestal eveneens afkomstig uit het Oosten, hadden hun man gevolgd naar waar zijn werk dat noodzakelijk maakte. Maar West-Amerikaanse mijnstadjes waren over het algemeen geen plezierige verblijfplaats voor vrouwen en gezinnen. De maatschappelijke positie van hun man liet niet toe dat ingenieurstevrouwen in het Westen een zelfstandig bestaan opbouwden. Zij voelden zich ballingen, ontheemd en geïsoleerd in het Westen, maar ook niet meer thuis in het Oosten: "We have lost our life in the East. We must make a new life for ourselves here."

In dat milieu was Mary Foote een uitzondering. Haar positie als kunstenaar maakte haar minder kwetsbaar voor de belemmeringen en beperkingen die

Illustratie van Mary Foote bij 'The Conquest of Arid America' van William E. Smythe. *The Century*, mei 1895.

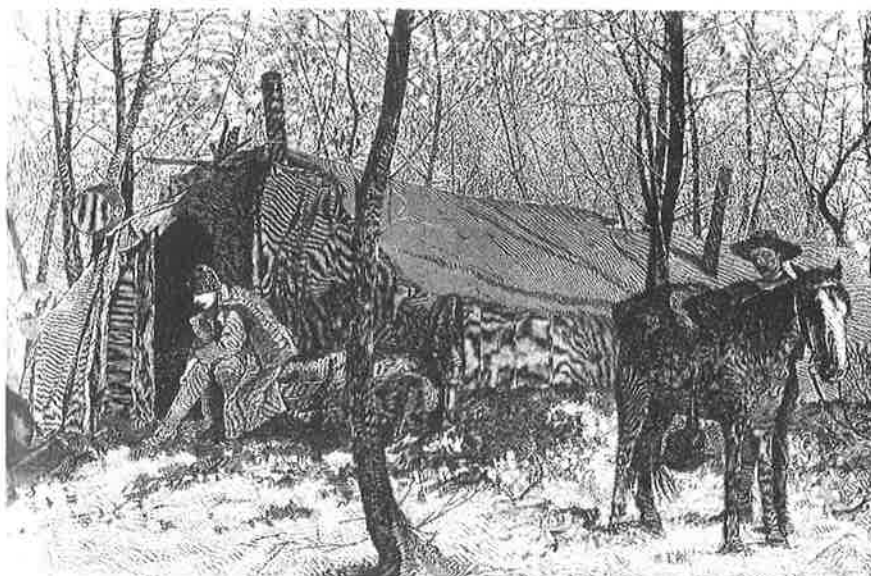
andere vrouwen van haar milieu in het Westen ondervonden. Bovendien was de kennismaking met de natuur in het Westen, zo geheel anders dan ze gewend was in Milton, een geweldige stimulans voor haar als beeldend kunstenaar.

Beeldend kunstenaar

Op Coopers had Mary Hallock gekozen voor illustratietekeningen als vak en daarmee voor de houtsnede als reproductietechniek. De houtsnede was minder pretentius, minder formeel dan de schilderkunst en beeldhouwkunst en daarmee vrijer in de keuze van onderwerp en geschikt als spiegel van het alledaagse leven.

Haar eerste opdracht kreeg Mary Hallock al in 1867: vier illustraties voor *Beyond the Mississippi*, van A.D. Richardson. De tijdschriften ontdekten al gauw haar talent en ze ontving opdrachten van vele kanten. *The Century Monthly Magazine* werd haar belangrijkste podium zowel voor illustraties als later voor haar literaire werk. In de jaren zeventig illustreerde Mary Hallock boeken en verhalen waarbij haar onderwerpen vooral geruststellende huiselijke tafereelen en pastorale landschappen waren. Het is technisch knap en smaakvol werk, maar wat artistieke visie betreft nog weinig onderscheidend.

Daarin kwam verandering in het Westen. De harde Westerse samenleving en ook haar persoonlijke ervaringen in huwelijk en gezin confronteerden haar met een andere werkelijkheid dan waaraan zij gewend was. Dat had gevolgen voor haar werk; haar illustraties werden meer realistisch dan voorheen. Zij ontwikkelde een nieuwe, niet idealiserende manier van kijken en beeldde het Westen af in een rapportageachtige stijl. In honderden houtsneden heeft zij de Westerse natuur en de Westerse samenleving verbeeld. Het lezerspubliek in het Oosten was gewend aan de afbeelding van een her-

Beeld uit de *Far West*-serie van Mary Foote: 'The winter's camp - a day ride from the mail'. *The Century*, november 1889.

oïsch Westen, zoals in de illustraties van Frederic Remington en Charles Russell. Daarin worden mannen actief handelend en in avontuurlijke situaties afgebeeld, vrouwen zijn afwachting en hebben dringend bescherming nodig. Mary Foote had een andere visie op het Westen; zij tekende het alledaagse leven in een nog niet geheel geordende samenleving, een thema waar haar mannelijke collega's geen belangstelling voor hadden. Dat bleek al bij haar eerste tekeningen van het leven in Californië. Het onbetwiste hoogtepunt van haar afbeeldingen van het leven in het Westen is de serie van elf houtsneden 'Pictures of the Far West', verschenen in *The Century* tussen november 1888 en november 1889. De serie is mede zo interessant omdat Mary Foote de tekeningen voorzag van een geschreven toelichting die de anekdotische afbeelding in een breder kader stelde. De houtsneden stellen een Westen voor dat bijna getemd is en soms zelfs een pastorale aanblik biedt. De begeleidende teksten vormen echter een meer ambivalent en soms bijtend commentaar op de Westerse samenleving: het leven is er niet altijd wat de bewoners zich hadden voorgesteld toen ze erheen trokken. Die spanning tussen verwachting en realiteit wordt, evenals in haar verhalen en romans, vaak opgelost in berusting. In een brief formuleerde Mary Foote als haar artistieke theorie dat een illustratie niet het verhaal moest overdoen, maar er iets aan moest toevoegen. In de 'Pictures of the Far West' heeft zij een combinatie van beeld en tekst bereikt die in haar werk onovertroffen is; beeld en tekst versterken elkaar zonder hun eigenheid te verliezen.

Aan erkenning voor haar werk als beeldend kunstenaar heeft het Mary Foote tijdens haar leven niet ontbroken: ze was lid van de jury voor grafiek op de wereldtentoonstelling in Chicago in

1893, ze maakte de eerste tekening voor de serie *American Artists* in *The Century* (1893) en ze werd gekozen als lid van de National Academy of Woman Painters and Sculptors. Ook in geschrifte werd haar van alle kanten lof toegezwaaid. Ondanks al die lofzangen is het beeld dat Mary Foote van het Verre Westen heeft getekend niet de dominante verbeelding ervan geworden. Dat werd Remingtons heroïsche visie op het Westen. Omstreeks 1900 kwam een einde aan Mary Foote's loopbaan als illustrator; romans werden niet langer eerst als geïllustreerd feuilleton in tijdschriften gepubliceerd. Na 1900 schreef ze alleen nog romans die direct in boekvorm uitkwamen.

Schrijfster

Mary Footes verhuizing naar het Westen had tot gevolg dat haar contact met haar vriendin Helena de Kay Gilder voortaan voornamelijk per brief werd onderhouden. De brieven waren zo levendig geschreven dat Helena Mary Foote aanraade in rapportages haar directe omgeving in Californië te beschrijven. In één van die artikelen spreekt zij uit wat karakteristiek zal blijken voor haar latere literaire werk: "The East constantly hears of the recklessness, the bad manners, and the immorality of the West... but who can tell the tale of those quiet lives which are the life-blood of the country." Het Westen is ook bij de schrijfster Mary Foote niet het avontuurlijke en masculiene Westen van schrijvers als Owen Wister en Theodore Roosevelt. Na de gunstige ontvangst van haar artikelen over Californië ging zij echte fictie schrijven. 'In Exile', haar eerste verhaal, verschenen in 1881, beschrijft de romance die zich ontwikkelt in een klein mijnstadje in Californië tussen twee 'Easterners'. Ze worden verteerd door heimwee, voelen zich in ballingschap en worden daardoor naar elkaar

Mary Hallock Foote.

Bron: Stanford University Library.

toegedreven. Het ballingschap-thema staat centraal in Mary Foote's vroege fictie waarin zij de invloed verkent van het Verre Westen op migranten uit het Oosten. Met name voor vrouwen betekende het Westen isolement en opoffering. Mary Foote voegt daar een tweede thema aan toe: dat van een 'huwelijk bij gebrek aan beter'. Door dit laatste onderscheidt haar fictie zich van de meeste laat negentiende-eeuwse sentimentele verhalen. Die ambivalente houding tegenover het Westen en tegenover het huwelijk is een regelmatig terugkerend thema in haar fictie.

In 1879-1880 woonden de Foote's in Leadville, een mijnstadje op 3000 meter hoogte in de Rocky Mountains. Leadville werd het decor voor haar eerste roman, *The Led-Horse Claim* (1882). Tegen de achtergrond van een conflict tussen twee mijnen over de afbakening van hun claims ondergronds speelt zich een liefdesgeschiedenis af volgens het Romeo en Julia-model. Maar anders dan in het Grote Voorbeeld, krijgen de geliefden elkaar tenslotte toch. Interessanter in het boek is de beschrijving van de samenleving in een mijnstadje in opkomst: eerst komen de avonturiers, "(...) the disappointed, the reckless, the men with failures to wipe out or to forget". Maar daarna komt er een "safer population": winkeliers, de dokter en andere notabele burgers zoals mijnningenieurs. Ook in Foote's volgende romans die in eenzelfde omgeving spelen, wordt het Westen getekend als een samenleving op weg naar orde en civilisatie.

Onbehagen

Een ander thema snijdt zij aan in 'The Fate of a Voice' (1886), het verhaal van een jonge zangeres die de zomervakantie doorbrengt in het Westen. Zij ontmoet er een spannende jonge ingenieur; ze trouwt met hem, geeft haar

'The irrigating ditch' uit de Far West-serie van Mary Foote. *The Century*, juni 1889.

zangcarrière op en blijft in het Westen waar haar stem alleen nog te horen zal zijn "within the sounds of unknown waters, on mountain trails, or crossing the windy cattle-ranges...". In dit verhaal, evenals in de andere verhalen die ze schreef tijdens haar verblijf in Idaho (1884-1895), combineert Mary Foote de geschoolde blik van de beeldend kunstenaar en haar schrijftalent in evocatieve natuurbeschrijvingen. Die beschrijvingen, evenals het technisch correcte verslag van het werk van de ingenieurs bij de irrigatiewerken en in de mijnbouw leverden haar veel fanmail op van jonge ingenieurs. Het meest interessant en waarschijnlijk autobiografisch is het centrale thema van het verhaal, de spanning tussen

kunst en huwelijk. "Love is not the only inspiration a woman's life can know" zegt de heldin. Maar ze volgt wel haar ingenieur naar het Westen. Het verhaal suggereert sterk Mary Foote's onbehagen over haar eigen leven. Toch eindigt het niet in mineur: kunst en schoonheid zullen komen tot "a new country and a new people".

Een uitzondering in haar werk vormt de roman *Coeur d'Alène* (1894) waarin het gebruikelijke liefdesverhaal zich afspeelt tegen de achtergrond van een historische gebeurtenis, een gewelddadig verlopen arbeidsconflict in een mijnstadje. In de beschrijving van dat conflict, evenals trouwens in haar brieven, toont Mary Foote zich uitgesproken conservatief in haar maatschappelijke opvattingen. Ze is tegen de arbeidersbeweging en tegen vrouwenkiesrecht. En hoewel zij met haar werk een publieke reputatie verwierf die in die tijd meestal alleen aan mannen was voorbehouden, gaf ze ook blijk van aarzeling over haar eigen rol als werkende moeder: "My work both as an artist and writer" schrijft ze in 1905, "has been subordinated constantly, and I may say as a matter of principle, to my home life and its demands (...). But after all, it seems to me, as I look back, that this is the thing about my work I am most content with: that I never have allowed it to usurp the chief place."

Uitzondering

In de negentiende eeuw was schrijven een respectabel beroep voor vrouwen. Op dit punt was Mary Foote geen uitzondering. Dat was ze wel in de mannenwereld van de boekillustratie. Tegen de tijd dat zij Idaho verliet was Foote de bekendste vrouwelijke schrijver en illustrator van het Westen. Een eigentijdse recensent beoordeelde haar werk als van "a quality that refuses to

Illustratie bij het door Mary Foote zelf geschreven verhaal 'The fate of a voice'. *The Century*, november 1886.

'The coming of winter' uit de Far West-serie van Mary Foote. *The Century*, december 1888.

be forgotten". Daar werd later toch wel anders over gedacht. Wallace Stegner die in zijn roman *Angle of Repose* (1971) de vrouwelijke hoofdpersoon modelleerde naar Mary Hallock Foote, noemt haar bij alle waardering voor haar beschrijving van het Westen, "by no means a major figure". De literaire kwaliteit van de sentimentele liefdesverhalen waar haar lezers zo van smulden, is inderdaad niet indrukwekkend. Er zijn echter goede redenen om Mary Foote niet te vergeten. In haar verhalen en romans, evenals in haar illustraties, tekent ze een Westen van gewone mensen met herkenbare zorgen, met hun teleurstellingen en vaak berusting in hun lot. Dat geldt vooral voor vrouwen, maar ook voor mannen: ook zij zijn immers ballingen. Ze kiest, heel ongebruikelijk, mijnbouw als onderwerp voor haar fictie. Mijnbouw werd, niet ten onrechte, geassocieerd met slechte arbeidsomstandigheden, corruptie en juridische schandalen. Mijnbouw had niets heroïsch. Mary Footes helden, de ingenieurs kunnen de zaken dan ook nooit naar eigen hand zetten: zij zijn geheel afhankelijk van geldschietters in het Oosten of in Londen. Dat bij haar visie op het Westen en haar themakeuze haar persoonlijke ervaringen een rol hebben gespeeld is duidelijk. In een brief zegt zij zelf daarover: "My work is a help-

lessly faithful rendering into fiction of the experiences (my own and those of others) that have come under my own observation."

Natuurlijk heeft Mary Foote niet het Westen in al zijn diversiteit weergegeven, maar ze heeft er wel een meer realistisch beeld van gegeven dan het in

de literatuur van haar tijd gangbare beeld van een domein van vrijbuiters, jagers, bonthandelaren en cowboys. Als beeldend kunstenaar en als schrijfster heeft zij als geen ander in haar tijd het beeld van het Westen als podium voor vertoon van mannelijkheid gerelativeerd.

Wouter van Raamsdonk studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Over het Wilde Westen publiceerde hij eerder in het historisch tijdschrift *Groniek* en in *De Gids*.

Literatuur

- Shelley Armitage, 'The Illustrator as Writer: Mary Hallock Foote and the Myth of the West', in Barbara Howard Meldrum (ed.), *Under the Sun: Myth and Realism in Western American Literature*. Troy, 1985.
- Susan Armitage & Elizabeth Jameson (eds.), *The Women's West*. Norman & Londen, 1987.
- Doris Bickford-Swarthout, *Mary Hallock Foote: Pioneer Woman Illustrator*. Deansboro, 1996.
- Julie Roy Jeffrey, *Frontier Women: The Trans-Mississippi West, 1840-1880*. New York, 1979.
- Lee Ann Johnson, *Mary Hallock Foote*. Boston, 1980.
- Darlis A. Miller, *Mary Hallock Foote, Author-Illustrator of the American West*. Norman, 2002.
- Sandra L. Myres, *Westering Women and the Frontier Experience, 1800-1915*. Albuquerque, 1982.
- Rodman W. Paul (ed.), *A Victorian Gentlewoman in the Far West: The Reminiscences of Mary Hallock Foote*. San Marino, 1972.
- Carroll Smith-Rosenberg, *Disorderly Conduct: Visions of Gender in Victorian America*. New York, 1985.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel vooraf gaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * Géén noten
- * Personalialia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur
- * Enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties (minimaal 300 dpi) bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand

- * De officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * Een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (één pagina) 800 woorden
- * Citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en"), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * De kopij wordt digitaal naar het redactieadres gestuurd. Vermeld welk tekstverwerkingsbestand is gebruikt.

Deadlines:

februarinummer: 1 oktober
juninummer: 1 februari
oktobernummer: 1 mei

Religio etrusca

Sinds september 2002 verricht Natalie Stevens naast haar parttime lerarenbaan als self supporting promovenda aan de Universiteit van Amsterdam onderzoek op het gebied van de Etruskische religie. Reeds tijdens haar studie Griekse en Latijnse Talen en Culturen aan de Universiteit Leiden raakte zij gefascineerd door de Etruskische cultuur. Voor haar afstudeerscriptie bestudeerde ze Etruskische askisten uit Chiusi (ca. 250-170 voor Christus), met name de symbolische betekenis van de mythologische scènes op de voorzijden van deze kisten. Als classica en klassiek archeologe richt zij zich in haar promotieonderzoek op de materiële resten en op de schriftelijke bronnen van Griekse en Romeinse auteurs.

Natalie L.C. Stevens

Het huidige standaardwerk over Etruskische religie is *Religio Etrusca* (1975) van A.J. Pfiffig. Dit werk baseert zich net als ik in mijn onderzoek op het – toen bekende – vondstmateriaal en op schriftelijke bronnen. Het boek is echter sterk verouderd, onvolledig en onsystematisch. Bovendien is er nauwelijks aandacht voor diachronie en topografie. Sinds het jaar van verschijnen, is er slechts aanvullend deelonderzoek gedaan per godheid, materiaalcategorie of heiligheid.

Mijn promotieonderzoek bestrijkt de periode van circa 700-264 voor Christus, vanaf de eerste uitingen van Etruskische religie tot aan de verovering van de Etruskische steden door de Romeinen. Vernieuwend aspect en tevens de basis van mijn onderzoek is een catalogus waarin per godheid alle ons nu bekende votiefinscripties met godennamen en alle heiligdommen worden opgenomen die met een grote mate van waarschijnlijkheid aan één of meer goden kunnen worden toegeschreven. Bij laatstgenoemde categorie worden ook het karakter van de offergaven en de structuur van tempel en complex vermeld. Daarnaast richt mijn onderzoek zich op een aantal aspecten dat nog niet eerder op systematische wijze uiteengezet is, te weten het ontstaan en de ontwikkeling van het godenstelsel, diachronie (wanneer werd een bepaalde god voor het eerst vereerd), topografie (waar kwam een bepaalde god voor) en gelovigen en hun religieuze uitingsvormen. Interessante vragen die daarbij aan de orde komen zijn onder meer: wat was de identiteit van de aanbidders van een god? Bepaalde sekse, afkomst, maatschappelijke status, beroep, woonplaats, functie van de god, emotie of een combinatie van deze factoren die

keuze tot de verering van één of meer goden? En welke functies kenden de aanbidders toe aan de verschillende godheden gezien de aard van de offergaven?

Etruskisch pantheon

Voor het onderzoek inzake de Etruskische religie hebben we de beschikking over het vondstmateriaal en dikwijls onbetrouwbare informatie van latere auteurs. Het ontbreekt ons aan contemporaine Etruskische schriftelijke bronnen. De identiteit van veel goden is ons geheel of gedeeltelijk onbekend. Het godenstelsel bestond uit een combinatie van lokale goden en geïmporteerde godheden zowel uit de gebieden die Etrurië omringen als uit de Griekse wereld, waarmee handelscontacten werden onderhouden. Door wederzijdse contacten accepteerde men elkaars goden. Zo werd de oud-Italische god Silvanus bijvoorbeeld in Etrurië Selvans, Juno werd Uni, de Griekse Herakles Hercle en Artemis Aritimi. Terzaken lijken de Arca 30 cultusgerelateerde godheden uiteindelijk een samenhangend pantheon te hebben gevormd, waarin ieder een vaste woonplaats aan de hemel was toebedeeld. Slechts twee helaas laat gedateerde getuigenissen kunnen behulpzaam zijn bij deze verdeling: een bronzen model van een schapenlever uit Piacenza van circa 100 voor Christus en een opsomming door de 5e-eeuwse Romeinse encyclopedist Martianus Capella van goden en hun woonplaats in zestien regionen. Het levermodel werd gebruikt door een waarzegger (haruspex) als hulpmiddel bij de daadwerkelijke leverschouw of als voorbeeld bij het opleiden van nieuwe waarzeggers. De rand van het model is verdeeld in zestien vakjes – met in elk vakje de naam van één of

meer goden – die corresponderen met die van de cirkelvormige hemelindeling. Ook de rest van het oppervlak is verdeeld in vakjes. Aan de hand van nieuwe onderzoeksmethoden kan mogelijk worden bewezen dat een groot deel van de hemelindeling zoals aangegeven op de lever al in een vroegere periode bestond. Het merendeel van de op de lever genoemde godheden is van het mannelijke geslacht. Dit komt doordat de lever mogelijk eigendom was van een leverschouwer die in dienst was van een legioen. Oorlogvoeren was een mannenaangelegenheid waarbij mannelijke godheden passender waren.

Praktijk

De volgende beknopte voorbeelden beogen duidelijk te maken wat zoal kan worden afgeleid uit het gecatalogiseerde vondstmateriaal. Alhoewel het merendeel van de op de bronzen lever genoemde godheden van het mannelijke geslacht is, lijkt bij de cultusgerelateerde vondsten een grote rol voor godinnen te zijn weggelegd. Vrouwelijke goden werden door beide seksen vereerd, ofschoon er wel enkele aspecten van godinnen gereserveerd lijken te zijn geweest voor vrouwelijke aanbidders, met name op het gebied van geboorte. Uni bijvoorbeeld, in de Griekse en Romeinse cultuur de echtgenote van de oppergod, Hera respectievelijk Juno genoemd, lijkt de belangrijkste vrouwelijke godheid in de Etruskische religie. Griekse offergaven met inscripties uit Gravisca, de havenstad van Tarquinia, duiden erop dat zij onder haar Griekse naam reeds vroeg in de 6e eeuw voor Christus vanuit de Griekse wereld in Etrurië bekend raakte. Ook in Pyrgi, de havenstad van Cerveteri duiden vroege votiefinscripties (circa 500 voor Christus) op de

godin. Gezien de locatie lijkt Uni gereleerd aan de zee en aan vruchtbare handelsrelaties als dank waarvoor offergaven werden gebracht door binnen- en buitenlandse handelaars.

Uni was tevens verbonden met de menselijke vruchtbaarheid en het moederschap, getuige de geofferde baarmoeders, geslachtsorganen en ingebakerde baby's van terracotta uit de hellenistische periode. Zij lijkt hecht verbonden met Hercle, die in Etrurië als haar adoptiefzoon werd beschouwd. In diverse heiligdommen komen karakteristieke kenmerken van beide goden voor.

Vruchtbaarheid van het land en zijn bewoners is een belangrijk aspect van de Etruskische religie en speelt een rol in de cultus van diverse goden en godinnen in het Etruskische godenstelsel. Vei (Grieks: Demeter, Latijn: Ceres) lijkt voornamelijk gerelateerd aan necropolen en in combinatie met Selvans (de bos-, landbouw-, en grensgod Silvanus) en Uni verbonden met vruchtbaarheid. Inscripties duiden op Veis aanwezigheid in heiligdommen die in of vlakbij necropolen zijn gelegen. Dit is wellicht verklaarbaar wanneer we denken aan de mythe waarin Demeters dochter door de god van de onderwereld werd geschaakt. Dit drukt de relatie met de dood uit. Deze dochter mocht vervolgens als compromis de ene helft van het jaar in de onderwereld en de andere helft bij haar moeder op aarde verblijven, wat duidt op de cyclus van de seizoenen en tevens van het leven.

Menerva (Grieks: Pallas Athena, Latijn: Minerva) werd blijkens Etruskische inscripties op Grieks aardewerk onder meer in het Portonaccio-heiligdom te Veii vereerd, samen met onder meer Aritimi (Grieks: Artemis, Latijn: Diana). Uit de vondst van loten die werden gebruikt in een orakelcontext kan worden afgeleid dat Menerva hier een functie als orakel had. In Fiesole doen de vondst van een bronzen uiltje en de oriëntatie van de tempel vermoeden dat het heiligdom aan Menerva was gewijd. Hier had zij een genezende functie. Dit kan worden afgeleid uit de vondst van diverse terracotta hoofden en andere lichaamsdelen. Vergelijkbaar zijn de Griekse Athena Hygieia en de Romeinse Minerva Medica.

Ook mannelijke goden werden door beide seksen vereerd. Hercle bijvoorbeeld bezat genezende krachten, wat kan worden afgeleid uit de vele wijgeschenken van onder meer handen, voeten en hoofden die in zijn heiligdommen zijn aangetroffen. Zowel mannelijke als vrouwelijke hoofden kwamen voor, wat erop duidt dat beide seksen

een beroep deden op Hercules genezende krachten.

De kwaliteit van de offergaven, de herkomst ervan, bijvoorbeeld uit Attica of uit een bepaalde stad in Etrurië, en de naam van de offerende, van buitenlandse herkomst, of de naam van een Etruskische familie waarvan we de identiteit en de achtergronden kennen, zijn van grote waarde bij het bepalen van de identiteit van de gelovige. In het stadium waarin mijn onderzoek op dit ogenblik verkeert, is het nog niet mogelijk uitspra-

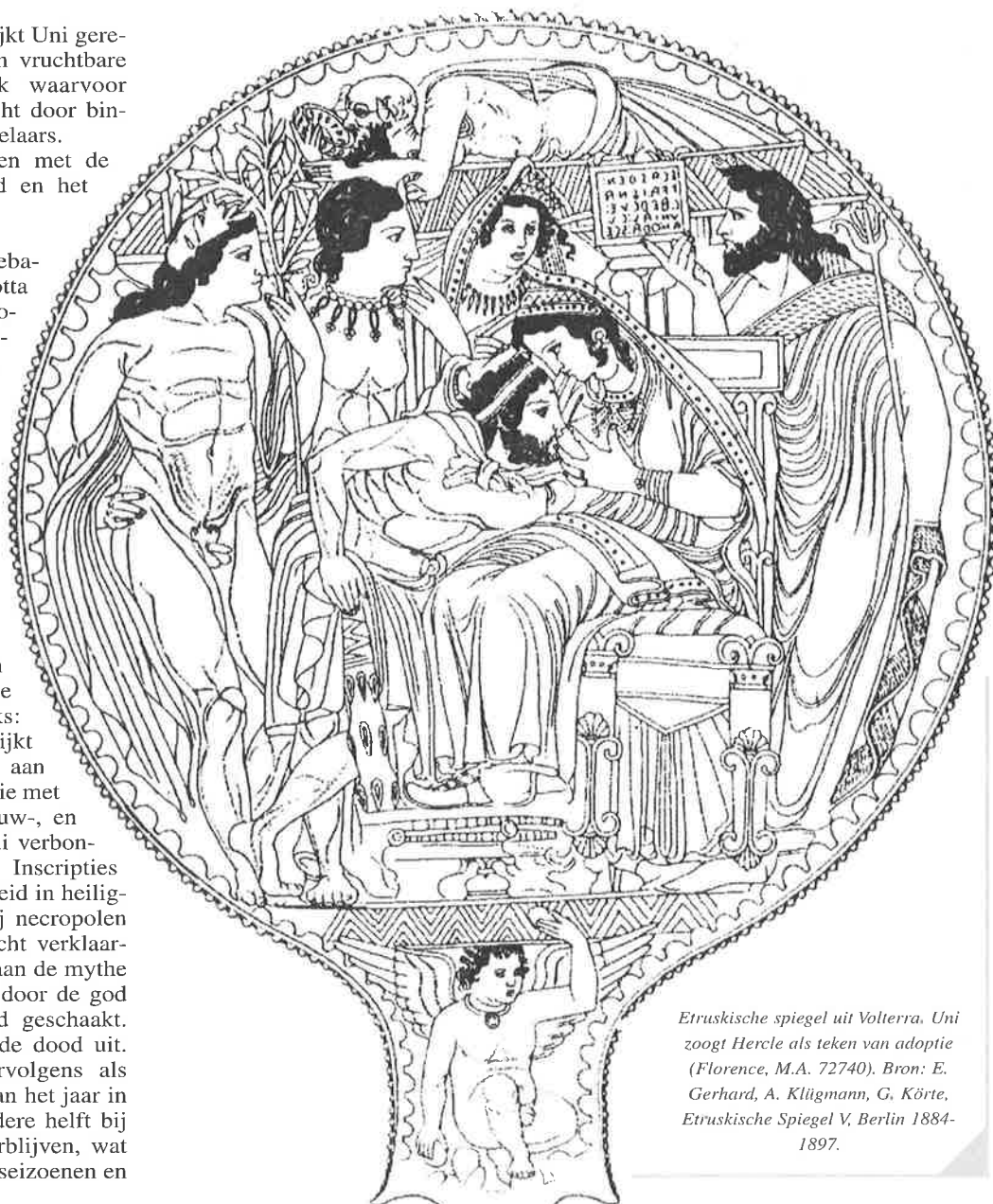
ken hieromtrent te doen. Hopelijk kan uiteindelijk worden vastgesteld of bijvoorbeeld vrouwen van alle lagen van de bevolking in staat waren offers te brengen aan één of meerdere godheden, of dat dit recht was voorbehouden aan de vrouwen van de elite.

Er is nog een lange weg te gaan, een weg die mij zal voeren langs musea, magazijnen en opgravingen, maar hopelijk kan ik dan een helder overzicht geven van de Etruskische goden op identiteit, plaats en tijd, en meer inzicht bieden in de Etruskische religieuze mentaliteit.

Natalie Stevens is leraar. Daarnaast doet zij promotieonderzoek op het gebied van de Etruskische religie aan de Universiteit van Amsterdam. Voor meer informatie: jh.stevens@quicknet.nl.

Literatuur

- G. Colonna (ed.), *Santuari d'Etruria*. Milano, 1985.
- F. Gaultier en D. Briquel, *Les Étrusques, les plus religieux des hommes*. Paris, 1997.
- L.B. van der Meer, *The Bronze Liver of Piacenza*. Amsterdam, 1987.
- A.J. Pfiffig, *Religio Etrusca*. Graz, 1975.

Etruskische spiegel uit Volterra. Uni zoogt Hercle als teken van adoptie (Florence, M.A. 72740). Bron: E. Gerhard, A. Klügmann, G. Körte, Etruskische Spiegel V, Berlin 1884-1897.

Familieonderneming

De socioloog Van Heek noemde in 1945 de verstrengeling van de belangen van familie en bedrijf bij grote ondernemingen familisme. Latere auteurs hebben dit begrip gespecificeerd, aangepast en gebruikt bij hun beschrijvingen van enkele grote Nederlandse ondernemingen. Ook Francisca de Haan neemt het familisme als rode draad bij haar beschrijving van de bedrijven van de familie Van Gelderen, een familieonderneming in Enschede.

Het samenvallen van familiebelang en bedrijfsbelang hield in dat voortbestaan van familie en bedrijf onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Het was het familiekapitaal dat in het bedrijf was geïnvesteerd; ging het goed met bedrijf dan ging het ook goed met de familie. De mannen van de familie sloten gunstige huwelijken met de dochters en zussen van mogelijke bedrijfspartners of met vrouwen met kapitaal en samen verbeterden zij de positie van bedrijf en familie. De huwelijkspolitiek, waarbij zakelijke banden en huwelijksbanden samenvielen, had tot gevolg dat het familiegroepen waren die bepaalde bedrijfstakken domineerden. Expansie en diversificatie werden gestimuleerd door de wens om voor alle zonen en neven een goede plaats binnen het bedrijf te vinden. Omdat die zonen en neven echter niet altijd de meest geschikte kandidaten waren voor een leidende positie, was de leiding van het bedrijf niet in alle gevallen harmonieus. Conflicten, die werden gestimuleerd doordat de leidinggevers door hetzelfde familisme ook een emotionele betrokkenheid bij de bedrijfsvoering hadden, waren niet ongebruikelijk.

Zoals gezegd neemt De Haan het familisme als thema bij haar beschrijving van de bedrijven van de familie Van Gelderen: een familieonderneming in Enschede die perfect past bij het bovengeschetste algemene beeld. De opdracht voor het schrijven van deze studie werd gegeven door Henk van Gelderen, de in 1921 geboren mededirecteur van de onderneming. De onderneming werd opgezet in 1859. Het bedrijf, dat uiteindelijk de naam De Stoomweverij Nijverheid kreeg, begon als een weverij maar specialiseerde zich in het finisken of veredelen: wassen, bleken, appreteren, verven en bedrukken van stof. Na 1945 werd het een grote producent van bedrukte modieuze stoffen. In 1892 werd Marc van Gelderen, de grootvader van de opdrachtgever, er bedrijfsleider. Het bedrijf was toen nog geen familiebedrijf. Dat werd het pas in 1912 toen de familie Van Gelderen de meerderheid van de aandelen verwierf. Inmiddels was er in 1903 een tweede bedrijf als onderdeel van de onderneming opgezet: Ramie Union. Dit bedrijf legde zich toe op de productie van gloeikousjes voor onder meer lampen en maakte ook technisch porselein. In 1964 hielden de Van Gelderen-bedrijven op te bestaan als familiebedrijf. Ze gingen op in een holding, waarin Unilever het grootste belang had.

De Haan maakte voor haar beschrijving van bedrijf en familie onder meer gebruik van het familiearchief van Van Gelderen, het bedrijfsarchief, correspondenties van bekenden en vrienden van de familie, en een twintigtal interviews. Het resultaat is een fraai uitgegeven en mooi vormgegeven boek, dat rijk geïllustreerd is met 123 paginagrote en met zorg uitgezochte illustraties. Verder bevat het boek een index op personen en bedrijven, iets dat bij een boek als dit, waarin veel namen worden genoemd, een noodzaak is. Nuttig zijn

ook de genealogische overzichten van de familie Van Gelderen en van de nauw bij het verhaal betrokken families Van Vriesland en Menko, en verder de overzichten van bedrijven, directeurs, commissarissen, functionarissen en aandeelhouders.

In de inleiding en de conclusie verbindt De Haan - zij het wat terloops - het familisme met een genderperspectief. Verwevenheid van familie en bedrijf betekende dat vrouwen en mannen belangrijk waren voor het lot van beide. Er was geen sprake van een rigide scheiding tussen de privé-sfeer, als domein van vrouwen, en de openbare sfeer als domein van mannen.

De familie Van Gelderen was joods. Dat joods-zijn speelde een rol in de relatie van de familie met andere grote textiel-families in Twente. Marc van Gelderen werd in 1890, omdat hij joods was, geweigerd als lid van de Groote Sociëteit in Enschede. Deze weigering symboliseerde de gescheiden werelden waarin de joodse en niet-joodse textielondernemers leefden. Zijn pogingen om vervolgens in de gemeenteraad te komen mislukten eveneens. Pas hierna richtte Marc van Gelderen zijn energie op de opbouw van de joodse gemeente van Enschede. Toen Nederland door de Duitsers werd bezet werden meerdere leden van de familie weggevoerd naar concentratiekampen en daar vermoord. Enkele familieleden wisten te vluchten, enkelen overleefden in de onderduik en een enkeling overleefde de kampen. Bedrijven en huizen raakte de familie in de oorlog kwijt. De bedrijven werden onder gezag van een Verwalter gesteld.

De Haan ziet het joods-zijn van de familie als de tweede rode draad in haar boek, naast het familisme. Deze twee draden zijn eigenlijk zo sterk verstrengeld dat ze feitelijk één draad vormen. De familie Van Gelderen was een joodse familie en dus was hun familiebedrijf, in de ogen van de nazi's, een joods bedrijf en daardoor een prooi voor de Duitse bezetter. Die bezetter liet in dit 'joodse bedrijf', toen het niet meer in de handen van de familie was, de jodensterren maken die de Nederlandse joden vanaf het voorjaar van 1942 moesten dragen. De keuze voor juist dit bedrijf maakte onderdeel uit van permanente vernedering van joden die de nazi's nastreefden. Via het bedrijf trof men de vooraanstaande familie en daarmee de joodse gemeenschap; een tactiek die alleen door de verstrengeling van zakelijk en privé-leven mogelijk was.

Reclamefoto van de Nijverheid met Beatles-stof, 1964. In: Francisca de Haan, Een eigen patroon.

Marlou Schrover werkt als migratiehistoricus bij de opleiding geschiedenis van de Universiteit Leiden. Zij is chair person van ESSHC migration and ethnicity network en moderator van H-migration.

Francisca de Haan, Een eigen patroon. Geschiedenis van een joodse familie en haar bedrijven ca. 1800-1964. Aksant, 2002, 462 blz. ISBN 90-5260-062-7. € 32,00.

Een formidabel weerwoord

Het is niet onwaarschijnlijk dat onder de ogen die op dit moment deze letters lezen er veel zijn die nog niet zo lang geleden hebben opgekeken naar Marguérite Corporaal. Zeker de afgelopen twee jaar heeft ze immers iedere kans benut mensen ook buiten het universitaire circuit van de anglistiek te enthousiasmeren voor haar passie voor 16e- en 17e-eeuwse Engelse toneelschrijfsters.

Op 8 mei jl. heeft Corporaal in Groningen haar proefschrift *Wicked Words and Virtuous Voices. The Reconstruction of Tragic Subjectivity by Renaissance and Early Restoration Women Dramatists* succesvol verdedigd: de als *Wicked Words* verdacht gemaakte treurspelen (door vrouwen immers in het openbaar uitgesproken) representeren feitelijk de taal van *Virtuous Voices*, waarmee de vrouwelijke auteurs hun vrouwelijke personages hebben toegerust. De vanuit genderperspectief geanalyseerde en geïnterpreteerde tragedies van zes vrouwelijke auteurs uit de periode 1570-1680 vormen het hoofdbestanddeel van haar boek. Corporaal behandelt de ontwikkeling van het drama in Engeland in drie chronologische stappen, elk met een karakteristiek citaat: 1570-1642 “Within these toms enclosed” met Mary Sidney’s *The Tragedie of Antonie* en Elizabeth Carys *The Tragedie of Mariam*; 1642-1665 “Weel feaste your understandings, Eares, & Eyes” met Margaret Cavendish’s *The Unnatural Tragedy* en Katherine Philips’ *Pompey, a Tragedy*; 1665-1680 “I’m hither come, but what d’ye think to say?” met Elizabeth Polwheles *The Faithfull Virgins* en Aphra Behns *Abdelaz’r, or The Moor’s Revenge*.

Aan iedere auteur gaat een biografische notitie vooraf, met vermelding van ander literair werk, activiteiten op sociaal terrein en reacties van tijdgenoten. Het is bijvoorbeeld goed te weten dat de 1595-editie van een in de Nederlanden vaak geciteerde - en dankzij Theodore Rodenburgh invloedrijke - verhandeling van Philip Sidney, *A defense of poesie*, is gereedgeerd door zijn zuster Mary, die na zijn dood in 1586 trouwens ook diens patronagerol met algemene instemming overnam. Dat Margaret Cavendish een zeer ambitieuze vrouw was die zich van jongsaf had voorgenomen zich publiek te roeren (waarschijnlijk bepalend voor haar keuze voor een invloedrijke partner) en zich ook op natuurwetenschappelijk terrein manifesteerde, voegt veel toe. Ook blijkt opnieuw het doorslaggevende belang van een stimulerende hofcultuur voor het genereren van generaties schrijvende en aan het publieke debat deelnemende vrouwen.

Corporaal plaatst haar toneelanalyses binnen een ruim raamwerk waarmee haar boek opent. Enerzijds de toenmalige sociaal-culturele en politieke context, inclusief de prominente misogynie traditie. Anderzijds interpreteert ze met een genderblik vrouwelijke en mannelijke personages in een reeks tragedies van bekende mannelijke auteurs met hun obsessieve aandacht voor de dood, gesitueerd binnen de fallocratische traditie van de Engelse Renaissance en Vroege Restauratie. Zo wordt het ook voor de lezers goed mogelijk de teksten van ‘de zes’ mee te lezen en het belang ervan mee te wegen.

Voor de beeldvorming van mannelijke en vrouwelijke personages in de treurspelen van de behandelde mannelijke auteurs levert het mooi aanvullend materiaal op en voor de stukken van de vrouwelijke toneelschrijvers belangwekkende en intrigerende nieuwe interpretaties. Het biedt tevens een

Portret van Elizabeth Cary
door Sunderland
(Ashmolean Museum,
Oxford). In: Marguérite
Corporaal, *Wicked words
and virtuous voices*.

boeiend overzicht van het genre zoals dat in Engeland werd beoefend en hoe beide seksen de marges van de literaire conventie hebben benut. Opvallend vond ik het verschil in gebruik van middelen om het publiek bij het stuk te betrekken: vrouwelijke auteurs bedienen zich veelvuldig van de *agnitio*, door een emotionele schok tot een (ander) inzicht kunnen komen, en minder van een plotselinge verandering van emotionele kleur, de *peripeteia*. Jammer genoeg gaat Corporaal hier niet echt op in. De uitgebreide bespreking van zoveel treurspelen uit deze lange periode is bovendien een nuttige aanvulling en nuanceert het in onze lage landen dominante beeld dat er toen hoofdzakelijk zogenoemde revenge-dramas voorkwamen. Voor *Historica*-lezers lijkt me Corporaals betoog van belang tegen de vijandigheid van fundamentalisten binnen *New Historicism* over het betrekken van gender bij hun interpretatie van de ‘historische werkelijkheid’, evenals de wijze waarop de zes vrouwen vormgeven aan het spanningsveld tussen de vigerende (gewenste c.q. bestaande) sociale conventie en de door vrouwelijke personages genomen en becommentarieerde verbale vrijheid.

De stukken van ‘de zes’ bieden het gesuggereerde immorele gedrag als vrouwen in het openbaar het woord te voeren (ze worden dan als ‘hoeren’ betiteld) een sterk weerwoord. Toneel lijkt een ideale plaats voor ‘hoor & wederhoor’. Ze dienen mannen van repliek door hun beeldvorming over vrouwen door te prikken als een projectie van hun eigen seksuele binnenwereld via juist door *mannelijke* personages geuite “wicked words”. Voor Nederland deed Meynarda Verboom dit in 1664, toen zij Vondels visie op Eva in diens *Adam in ballingschap* becommentarieerde. Ook tal van Engelse vrouwelijke auteurs richtten hun pijlen op de veroordeling van Eva als de alleen-schuldige aan ‘de val’ en dat vrouwen daarom tot in alle eeuwigheid hun mond moeten houden. Corporaals materiaal prikkelt om als de wiedeweerga toneel van Nederlandse vrouwen aan de gender-vork te prikken.

Pim van Oostrum is historisch letterkundige en speciaal geïnteresseerd in de gendergeladenheid van achttiende-eeuwse literair-kritische, politieke en als seksespecifiek ervaren of beschouwde teksten.

M.C.M. Corporaal, *Wicked Words, Virtuous Voices. The Reconstruction of Tragic Subjectivity by Renaissance and Early Restoration Women Dramatists*. [Groningen, 2003], 340 blz. Proefschrifteditie. Mogelijk nog in 2003 verschijnt een handelseditie. Nieuwsgierigen kunnen alvast terecht op www.ub.rug.nl (doorklikken naar M.C.M. Corporaal) voor de digitale versie.

Muzen

In zijn epigram over schrijvende vrouwen telt Antipater van Thessalonica (150 voor Christus) precies negen dichtersessen. Natuurlijk is dat geen toeval. Hun aantal vormt een dichterlijke parallel met dat van de beschermgodinnen van de kunst, maar de symbolische beperking van het getal is ook belangrijk. Negen dichtersessen op een literatuurgeschiedenis van vijf eeuwen mogen we gerust marginaal noemen. Als we vervolgens lezen welke lof hij deze vrouwen toezwaait kunnen we spreken van een historisch continuüm. Want de één heeft een 'vrouwelijke stem,' een ander wordt geprezen om haar uiterlijk en een derde heeft met haar beschrijving van het schild van de godin Athene een gepast vrouwelijk onderwerp gekozen. Van de twee dichtersessen die volgens hem 'beroemd bij iedereen' zijn, is één beroemd om haar tragische dood en de ander vanwege de moed waarmee zij haar stad verdedigd heeft toen de mannen hiertoe verhinderd waren, geen literaire redenen dus. En als Antipater de dichteres Anyte 'een vrouwelijke Homerus' noemt bedoelt hij vast niet dat iedereen moet gaan schrijven als zij. Haar korte gedichtjes verhouden zich tot het epos als een kiezel tot een rots. Nee, Antipater bedoelt dat zij voor een vrouw heel mooi kan schrijven.

De artikelen in het nieuwste *Jaarboek voor Vrouwen-geschiedenis* over vrouwen in de kunsten sluiten aan bij dit patroon: iedere kunstdiscipline kende weinig vrouwelijke beoefenaars, vrouwen hielden zich veelal bezig met marginale genres als kunstnijverheid, hun ontwikkeling hing af van toevallige factoren zoals een enthousiaste vader of het ontbreken van kinderen en kunstenaressen konden in de receptie van hun werk nooit aan hun sekse ontsnappen. In haar bijdrage over Willy Corsari laat Erica van Boven zien dat het epitheton 'vrouwelijk' in de Nederlandse literaire kritiek in de eerste helft van de twintigste eeuw stond voor ouderwets, tuttig, oninteressant, lage kwaliteit en alleen geschikt voor vrouwelijke lezers. Uiterlijk schoon is voor vrouwen een dubbelzinnig gegeven, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het artikel van Helen Metzelaar over vrouwen in het vaderlandse muziekleven. Het was een reden om vrouwen van het podium en van opleidingen te weren, en wanneer zij succesvol waren laadden zij al snel de verdenking op zich dit meer aan hun mooie gestalte dan aan muzikale kwaliteiten te danken hebben. Het kiezen van een onderwerp was ook een heikel punt voor kunstzinnige vrouwen. Uit diverse bijdragen in deze bundel blijkt dat universele onderwerpen – het aspiratieniveau van de echte kunstenaar – als mannelijk werden gedefinieerd. Zo beschrijft Els Kloek hoe schilderessen vooral excelleerden in genrestukken en in het maken van portretten van vrouwen, terwijl de grote verhalende schilderstukken aan mannen voorbehouden waren.

Het *Jaarboek* heeft met *Muzen aan het werk* een rijk thema gekozen. Ondanks obstakels en uitsluiting zijn er de hele geschiedenis door schrijfsters, schilderessen, beeldhouwsters en zangeressen geweest. Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw proberen onderzoekers, uitgevers en conservatoren hun namen en hun oeuvre met succes aan de vergetelheid te ontrukken. De redactie heeft voor dit jaarboek het net breed uitgesmeid. Acht artikelen behandelen vrouwen in de schilder- en beeldhouwkunst, muziek en literatuur, vrouwelijk mecenaat en vrouwen als ontvangers van subsidie, in en buiten Nederland. Daarnaast zijn er vier portretten van oudere Nederlandse kunstenaressen uit het Rosa Spierhuis in Laren opgenomen. Opvallend in de interviews is de vitaliteit en het elan waarmee deze vrouwen een carrière als kunstenaar hebben opgebouwd. Hun levensloop illustreert de marginale positie van de vrouwelijke kunstenaar. Schilderes An Biesiot komt uit een kunstenaarsfamilie en kreeg les van haar vader,

haar collega Lies Brunsveld echter kon pas naar de academie toen haar kinderen de deur uit waren. Mevrouw Brunsveld was toen 57. Dijk Koster werd celliste omdat haar vader dat zo'n mooi instrument vond en wist in het Concertgebouworkest door te dringen toen dat nog gevuld was met 'oude bromberen die vrouwen maar niets vonden'. Rens Royaards ontplooidde zich als tekenares in samenwerking met haar man. Als architect hield hij zich met restauratie van monumenten bezig, zij maakte de benodigde tekeningen.

Een nadeel van de brede aanpak van het thema is dat dit *Jaarboek* meer dan voorgaande afleveringen een wat toeval-ige indruk maakt. Het eerste artikel gaat over Nederlandse kunstenaressen in de periode 1500-1800 en hun receptie, daarna volgt een stuk over vrouwelijke troubadours tussen 1100 en 1200. In het derde artikel blijven we nog even in Frankrijk, bij de moeder van Lodewijk de heilige, om via puriteins Engeland weer in Nederland uit te komen en daar te blijven. Onder alle kunsten is de literatuur oververtegenwoordigd (vier van de acht bijdragen), terwijl veel kunstvormen waarin vrouwen rijk vertegenwoordigd zijn, zoals ballet of fotografie afwezig zijn. Keuze van de redactie of een selectie van toevallig voorhanden zijnde onderzoek? Hetzelfde geldt voor de kunstenaarsportretten; echt een leuk idee, maar waarom juist deze vier vrouwen?

Muzen aan het werk onthult met precisie en aandacht voor detail de weerstand die vrouwen in de kunst ondervonden, de neerbuigendheid waarmee hun werk weggezet werd als 'vrouwelijk' en laat een grote mate van historische continuïteit in dit maatschappelijk veld zien. Daarmee is het ook een hommage aan al die vrouwen die de kunsten omhelsden, die niet tevreden waren om als Muze de scheppingskracht te belichamen, maar die kracht in zichzelf vonden en wisten te uiten.

Mieke de Vos studeerde geschiedenis en klassieke talen, vertaalt Griekse en Latijnse poëzie en is redacteur van Historica.

Muzen aan het werk, vrouwenlevens in de kunsten. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 23. Aksant, 2003, 240 blz. ISBN 90-5260-098-8. €17,50.

Geroofde archieven terug

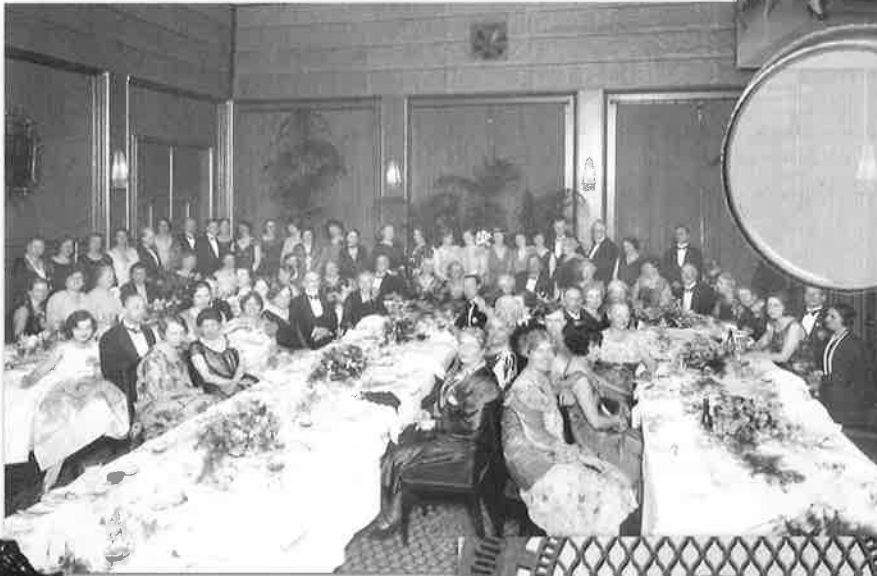
Op 26 mei j.l. kreeg het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) eindelijk het archiefmateriaal terug dat in de Tweede Wereldoorlog werd geroofd door de Duitse bezetter. Pas in 1992 werd bekend dat onder andere stukken uit de beginjaren van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging en het paspoort van Aletta Jacobs in Moskou lagen opgeslagen. Na jarenlange inzet van de algemeen rijksarchivaris, de Nederlandse ambassade in Moskou en het ministerie van Buitenlandse Zaken zijn de geroofde archieven nu terug bij de rechtmatige eigenaren.

Bij de teruggekeerde stukken zit een groot aantal foto's, zoals die van de opening van het IAV op 3 december 1935 (bovenste foto). Het IIAV is erg blij met de terugkeer van het vaak unieke beeldmateriaal, dat helaas moeilijk is te duiden. In de loop der jaren zijn de beelden behoorlijk door elkaar geraakt en er is weinig tot geen informatie op de achterkant van de foto's geschreven. Wie kan het IIAV helpen met informatie over het chique diner, dat vermoedelijk in Nederland heeft plaatsgevonden (foto midden)? En wie weet met wie Rosa Manus uit welk gebouw in welk land en ter welke gelegenheid komt (onderste foto)?

Reacties naar Elkie Jordans, beeldarchivaris van het IIAV: E.Jordans@iiav.nl

Meer informatie over de Moskouse archieven:

<http://www.iiav.nl/nl/databases/schatten/index.html> en klik op 'Schatten uit het Archief', en kies dan onder 'Online Tentoonstellingen' voor 'Geroofde archieven na 63 jaar terug'.

Congressen Gossip to Internet

Het Women's Committee van de Economic History Society London organiseert op 7 en 8 november in Londen het congres 'Information and social knowledge: from gossip to the internet'. Deelnemers worden 7 november vergast op een ronde-tafel discussie tussen Pat Hudson, David Green, Jon Agar en Cornelia Osborne over de rol van informatie in economische verklaringen, sociale en stadsgeschiedenis, de medische geschiedenis en die van wetenschap en technologie. Op 8 november zijn er diverse lezingen, van onder anderen Flis Henwood over gender, macht en informatietechnologie en van Cornelia Osborne over de arbeid van vrouwen in de telefonie.

Informatie: Eve Rosenhaft, School of Modern Languages, University of Liverpool, Liverpool L69 7ZR, e-mail: dan85@liverpool.ac.uk, internet: <http://wip.ehs.org.uk/society/women.asp>.

Geschiedenisdag

Op 1 november 2003 zal in congres-centrum Orpheus te Apeldoorn de derde Nationale Geschiedenisdag plaatsvinden, getiteld 'Het andere gezicht: conflict en geweld in de Nederlandse geschiedenis'. De voorbereidingsgroep wil op deze dag het door continuïteit en compromis getekende nationale geschiedbeeld ter discussie stellen door aandacht te besteden aan minder geruststellende kanten van de Nederlandse geschiedenis. Is het verloop van de Nederlandse geschiedenis niet schoksgewijzer en grilliger geweest dan vaak wordt voorgesteld? Zijn er patronen te herkennen in de manieren waarop conflicten worden uitgevochten? Hoe representeerden tijdgenoten conflicten in verslagen en beeldende kunsten, en in hoeverre zijn die weerslagen van conflict en geweld terug te vinden in onze erfgoedinstellingen?

Informatie: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht, 030-2760244, e-mail: nederlandscentrum.volkscultuur@wxs.nl.

NGV

Het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) organiseert op 23 januari 2004 ter ere van haar 15-jarig jubileum en het 10-jarig bestaan van het European Journal of Women's Studies in samenwerking met het Belle van Zuylen Instituut een symposium. De titel is 'Passing on Feminism', en centraal staat de reflectie op de zogenaamde generatiekloof binnen het Europees feminisme. Sprekers zijn onder anderen: Julliette Mitchell, Lisa Adkins, Gloria Wekker, Belinda Gianessi en Biljana Kasic.

Informatie: NGV, telefoon: 030-2531881, internet: www.fss.uu.nl/ngv.

Tentoonstellingen

Huisvrouwen

Museum Het Schielandhuis in Rotterdam presenteert tot en met 31 mei 2004 de tentoonstel-

ling 'Het geluk van de huisvrouw'. De indeling van de tentoonstelling volgt het alledaagse patroon van huishoudelijke werkzaamheden, zoals dat tot eind jaren zestig gebruikelijk was: van maandag wasdag, dinsdag strijken en vervellen via de wekelijkse schoonmaakbeurt op vrijdag tot de rust op zondag. Tegenover de dagelijkse bezigheden in het huishouden stelt Het Schielandhuis de voorstelling van huisvrouwen en huishoudelijk werk in reclames.

Wanneer: t/m 31 mei 2004.

Waar: Museum Het Schielandhuis, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam.

Informatie: 010-2176767.

Lili Marleen

Het Duitse lied 'Lili Marleen' was in de Tweede Wereldoorlog zowel populair bij de Duitse als de geallieerde troepen, omdat het de menselijke gevoelens in oorlogstijd zo treffend verwoordt: de scheiding van geliefden, heimwee, eenzaamheid en angst voor de dood. De mythe van Lili Marleen werd grootgemaakt door artiesten als Marlene Dietrich en het lied werd onderwerp van theater- en cabaretuitvoeringen, documentaires en speelfilms. Het Verzetmuseum in Amsterdam wijdt een tentoonstelling aan de geschiedenis van deze hit.

Waar: Verzetmuseum, Plantage Kerklaan 61 te Amsterdam.

Wanneer: t/m 16 november.

Informatie: 020-6202535.

Sultan

De schilder Jean Baptiste Vanmour legde in de jaren twintig van de achttiende eeuw het dagelijks leven aan het Ottomaanse hof van sultan Ahmed III in Istanbul vast. Hij schilderde onder meer een onderhoud tussen de Nederlandse ambassadeur Cornelis Calkoen en de sultan, een Turkse bruiloft, een kraamkamer en het leven in de harem. Vijftig schilderijen van Vanmour zijn nu te zien in het Rijksmuseum, dat de tentoonstelling *De ambassadeur, de sultan en de kunstenaar* op audiëntie in Istanbul (1727-1744) presenteert.

Waar: Rijksmuseum, Stadhouderskade 42 te Amsterdam

Wanneer: t/m 26 oktober.

Informatie: 020-6747047, www.rijksmuseum.nl.

Indië

De schrijfster Augusta de Wit (1864-1939) maakte tussen 1911 en 1913 als reporter voor

de Nieuwe Rotterdamse Courant reizen naar Nederlands-Indië. De foto's die ze maakte van mensen op Sumatra en Bali zijn nu te zien in het Tropenmuseum. Al haar artikelen en foto's zijn in 1914 gebundeld in het boek *Natuur en mensen in Indië* (1914).

Waar: Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2, Amsterdam.

Wanneer: 4 oktober t/m 4 januari 2004

Informatie: www.tropenmuseum.nl, 020-5688422.

Varia

Beeldbank Amsterdam

Het Gemeentearchief Amsterdam opende op 5 juni j.l. een digitale beeldbank, zodat iedereen vanaf de eigen pc toegang heeft tot oude en recente afbeeldingen van Amsterdam. In de beeldbank zijn momenteel meer dan 60.000 foto's vanaf 1860 opgenomen, alsmede bouwtekeningen vanaf de zeventiende eeuw. De afbeeldingen zijn afkomstig uit verschillende archieven en collecties van de Gemeente Amsterdam, zoals de collecties van G.H. Bretnier, Volkshuisvesting, Waterleidingen en andere gemeentelijke diensten en bedrijven. De beeldbank is te doorzoeken op straatnamen, namen van gebouwen, vrije tekst en via een plattegrond.

Adres: beeldbank.amsterdam.nl. Informatie: Gemeentearchief Amsterdam, 020-5720284, www.gemeentearchief.amsterdam.nl.

Oorlog en vrede

Het IIAV heeft op de website www.vrouweninfo.nl een nieuw dossier over oorlog en vrede geopend, met informatie over vrouwenvredebewegingen, conflictpreventie en vredesonderhandelingen en verwijzingen naar literatuur, nieuws en websites.

Damespad

Twee jaar geleden realiseerde Rita Zwaan het Damespad, een wandeling door natuur en cultuur waarin historische vrouwengebeurtenissen worden belicht. Het eerste damespad liep door De Rijk, waar de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken woonden. Voor de ontwikkeling van meer damespaden zoekt Rita Zwaan contact met historici die kennis hebben van vrouwen geschiedenis, affiniteit met de lesbische cultuur en zin om hun kennis toe te passen voor de ontwikkeling van wandelpaden. Meer informatie op: www.damespad.nl, of e-mail: info@damespad.nl.

DAMESPAD.NL

Personalia

Op 14 september promoveerde Anneke Linders aan de Universiteit Utrecht op haar proefschrift over Corry Tengeloo en het feminisme tussen 1918 en 1956.

Gerard Aalders

Leonie

Boom, 2003, € 17,50.

Gerard Aalders, werkzaam bij het NIOD, reconstrueerde op basis van geheime archieven het leven van de Nederlandse dubbelspionne Leonie Pütz. Deze uit Aken afkomstige actrice vestigde zich in 1925 in Amsterdam, waar zij vrijwel direct wist door te dringen tot de top van het Nederlandse toneel. Tegelijkertijd werd ze actief als spionne, voor zowel de Duitse als de Nederlandse, Engelse en Franse inlichtingendiensten. Tijdens de Tweede

Wereldoorlog wordt ze ontmaskerd en naar Ravensbrück gedeporteerd. Ze overleeft het concentratiekamp en speelt na haar terugkeer een prominente rol in het Bureau Nationale Veiligheid, de eerste naoorlogse inlichtingendienst van Nederland.

Hedy d'Ancona

Het persoonlijke is politiek

Archipel, 2003, € 16,95.

In haar autobiografie haalt Hedy d'Ancona herinneringen op aan de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig, haar ontmoetingen met mensen als Joke Kool-Smit, Ien Dales, Annemarie Grewel, Joop den Uyl en Ed van Thijn. Aan de hand van haar levensgeschiedenis maakt ze duidelijk hoe het politieke en het persoonlijke met elkaar verbonden zijn, om ten slotte haar gedachten te laten gaan over de vraag in hoeverre de politiek tegenwoordig persoonlijk is geworden.

Thijs Bartels

Dansen op het homomonument

Schorer Boeken, 2003, € 7,95.

Sinds 1987 ligt onder de toren van de Amsterdamse Westerkerk het Homomonument. Thijs Bartels gaat in op verleden, heden en toekomst van het monument en geeft vanuit deze invalshoek tevens een beeld van de homomancipatie in Nederland. Ook in het Engels leverbaar.

Lizet Duyvendak

'Door lezen wijder horizont'. Het Haags Damesleesmuseum

Vantilt, 2003, € 24,90.

In 1894 werd in Den Haag het Damesleesmuseum opgericht. Voordat een boek in de collectie mocht worden opgenomen, werd het eerst gekeurd door een leescomité. Deze keuringen vormden voor Lizet Duyvendak een unieke bron met waardeoordelen van 'gewone' lezers, die laat zien over welke aanschaf er discussie ontstond en op welke punten het damesleesmuseum afwijkt van de contemporaine kritiek of de tegenwoordige canon. In haar proefschrift beschrijft ze tevens de relatie met de vrouwenbeweging, en onderzoekt ze de leesmotieven en -gewoonten van de huidige leden, waarbij aansluiting is gezocht met het cultuursociologische onderzoek naar leesmotivatie.

Emilie Fijnje-Luzac

Myne beslommerde boedel. Brieven in ballingschap, 1787-1788

Vantilt, 2003, € 17,50.

Jacques Baartman bezorgde de brieven die de gevluchte patriot Emilie Fijnje-

Luzac schreef, toen zij met haar gezin vluchtte naar Antwerpen, Brussel en Noord-Frankrijk. Ze schrijft onder andere over de vluchtervaring, het verlies van geld en goederen, de dood van een kind, het onderwijs aan de kinderen, het gezinsleven en het beroep van uitgever en drukker. Kort voor haar veertigste verjaardag overleed de schrijfster; haar dood en begrafenis worden door haar man Wybo beschreven in twee brieven die eveneens in deze uitgave zijn opgenomen.

Wies van Groningen

Holland ligt niet dicht bij de hemel.

Interviews met Molukse vrouwen

Groningen, 2003, € 20,80.

De schrijfster Wies van Groningen interviewde 21 van oorsprong Molukse vrouwen over hun ervaringen als verwanten van KNIL-militairen die vanwege politieke conflicten in de nasleep van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd naar Nederland zijn getransporteerd. Centrale vraag is hoe zij hun weg in de Nederlandse samenleving vonden. De bundel is te verkrijgen door € 20,80 over te maken op gironummer 463548 t.n.v. L.E. van Groningen, Utrecht o.v.v. 'interviews'.

Het is geen kolonie, het is een wereld. Vrouwen bereizen en beschrijven Indië 1852-1912

Terra incognita, 2003, € 12,50.

Lange tijd was het reizen door en schrijven over de Indonesische archipel het domein van mannen. De reisbeschrijvingen van vrouwen werden niet serieus genomen. Onterecht, want juist deze beschrijvingen bieden een vaak nieuwe en verrassende kijk op de kolonie. In deze bloemlezing zijn teksten van een aantal reisschrijfsters gebundeld: Ida Pfeiffer, Augusta de Wit, Anna Weber-van Bosse, Marie van Zeggelen, Carry van Bruggen, Aletta Jacobs en Dé-lilah. Alle teksten worden voorafgegaan door essays over leven en werk van de betreffende auteur. Met bijdragen van Christiane Schulzki-Haddouti, Darja de Wever, Andreas Kieskamp, Judith de Raat, en Mineke Bosch.

A.E.M. Janssen

Om den gelove. Wederwaardigheden van Willemken van Wanray als remonstrante weduwe in 1619 en 1622 te Nijmegen doorstaan en vervolgens eigenhandig opgetekend

Valkhof Pers, 2003, € 14,-.

In dit zeventiende-eeuwse ego-document getuigt een remonstrante weduwe uit Nijmegen van de 'verdrukking' die zij moest doorstaan, maar die pertinent niet van plan was haar geloofsovertuiging te verhullen. Haar getuigenis lag eeuwenlang in het archief, maar is nu zowel in zeventiende-eeuws Nijmeegs als een moderne vertaling beschikbaar gesteld, met een uitvoerige inleiding en annotaties.

Anneke Linders

'Frappez, frappez toujours!' N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd

Verloren, 2003, € 25,-.

Als Tweede Kamerlid voor de PvdA bereikte Corry Tendeloo midden jaren vijftig dat de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen en het arbeidsverbod voor huwende ambtenaren werden afgeschaft. In haar proefschrift belicht Anneke Linders aan de hand van leven en werk van Corry Tendeloo de relatie tussen feminisme en politiek tussen het aantreden van het eerste vrouwelijke

Tweede

Kamerlid in 1918 en de installatie van de eerste vrouwelijke minister in 1956.

Vilan van de Loo

'Moet terug. Privaat eigendom'

Amsterdam: IIAV, 2003, € 5,-.

In de Tweede

Wereldoorlog werd het archief van het Internationaal

Archief voor de Vrouwenbeweging door de nazi's geplunderd. Via via zijn de archieven in Moskou beland, waar ze pas in 1992 ontdekt werden. Na jaren van diplomatiek overleg werden de verloren stukken op 28 mei j.l. geretourneerd aan het IIAV. Vilan van de Loo schreef voor die gelegenheid een geschiedenis van het IIAV, de diefstal, de zoektocht en de teruggave. Het boekje is te bestellen via www.iiav.nl/publicaties.

Yvette Marcus-de Groot

Kunsthistorische vrouwen van weleer Verloren, 2003, € 39,-.

Voor 1921, het jaar waarin de universitaire studie kunstgeschiedenis een volwaardig doctoraalvak werd, waren er relatief veel vrouwelijke studenten kunstgeschiedenis. Yvette Marcus laat zien hoe deze eerste generatie kunsthistoricae in een overgangperiode leefden. De positie van vrouwen in het maatschappelijke en culturele leven veranderde en vrouwen kregen met name bij de nieuwe invulling van museale taken een wezenlijke inbreng. Met portretten van acht vrouwen die in hun eigen tijd werden gewaardeerd als schrijfsters, museumdirectrices en universitair docentes.

Hilde Neus-van der Putten

Susanna du Plessis. Portret van een slavenmeesteres

KIT Publishers, 2003, € 21,50.

In de Surinaamse gemeenschap staat Susanna du Plessis bekend als een berucht slavenhoudster uit de achttiende eeuw, die slaven op gruwelijke wijze mishandelde. Hilde Neus destilleerde uit archief- en bronnenonderzoek een beeld van een blanke vrouw, die leefde in het achttiende-eeuwse Suriname en de beeldvorming rond deze vrouw.

Marjane Satrapi

Persepolis 3

Atlas, 2003, € 13,50.

In haar autobiografische beeldverhaal getuigt de Iraanse Marjane Satrapi van haar emigratie naar Oostenrijk en haar confrontatie met de westerse maatschappij.

Gerold van der Stroom (red.)

De vele gezichten van Anne Frank. Visies op een fenomeen

De Prom, 2003, € 17,50.

Gerold van der Stroom, mede-samensteller van de wetenschappelijke editie van het dagboek van Anne Frank, stelde een bundel samen met de belangrijkste artikelen over Anne Frank vanaf 1946. Het gaat om artikelen die beslissend zijn geweest voor de beeldvorming rond Anne Frank, of nieuwe inzichten bieden in haar persoon en werk.

Jennifer Vanderbes

Paaseiland

Archipel, 2003, € 17,95.

In haar historische roman over geschiedenis en intellectuele bevlogenheid verweeft Jennifer Vanderbes de verhalen van twee vrouwen: Elsa Pendleton, die in 1913 met haar echtgenoot en zus naar Paaseiland reist om aldaar de raadselachtige, kolossale standbeelden te bestuderen, en de plantkundige Greer Farrady, die begin jaren zeventig naar Paaseiland gaat om het eeuwenoude stuifmeel te onderzoeken.

Veel plannen voor de toekomst

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. Jaarlijks organiseert de SVVT daartoe bijeenkomsten met lezingen over lopend of zojuist afgerond onderzoek.

Na twee succesvolle studiemiddagen over vrouwen en de medische wetenschap (14 maart 2003) en vrouwen en recht (19 september 2003), zal de SVVT op 1 november a.s. deelnemen aan de Nationale Geschiedenisdag: een informatiemarkt met stands en presentaties van historische uitgeverijen en met de belangrijkste historische instellingen in Nederland. De SVVT is er trots op om de vroegmoderne vrouwengeschiedenis op deze dag te kunnen vertegenwoordigen. De Nationale Geschiedenisdag wordt dit jaar gehou-

den in congrescentrum Orpheus in Apeldoorn. Verdere informatie over deze bijzondere dag kan verkregen worden bij: Albert van der Zeijden; Nederlands Centrum voor Volks-cultuur; e-mail: ncv@volkscultuur.nl. In het nieuwe jaar zal de SVVT wederom twee studiemiddagen organiseren: één in het voorjaar en één in het najaar. Op deze studiemiddagen zullen onderzoekers op het gebied van de vroegmoderne vrouwengeschiedenis lezingen geven, waarnaar er uitgebreid de tijd is voor vragen en discussie. Voor leden

van de SVVT is de toegang tot deze studiemiddagen gratis. Leden ontvangen bovendien drie maal per jaar een nieuwsbrief met informatie over en verslagen van studiebijeenkomsten, lopend onderzoek en publicaties.

Wie lid wil worden van de SVVT maakt minimaal € 11,- over op postgiro 4052235, ten name van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. Tot onze leden behoren zowel historici, kunst-, literatuur- en rechtshistorici, pedagogen als theologen.

Een vrouw wordt door twee dienders naar het Werkhuis gebracht. Pentekening van Christiaan Andriessen ca. 1800. Bron: Dini Helmers, "Gescheurde bedden". Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1735-1810. Hilversum, 2002.